

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
ЖИТОМИРСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВІДДІЛЕННЯ
ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ

ІВАН ЯКУХНО

ЕТИКА:
духовні
засади

Навчально-методичний посібник

ЖИТОМИР «ПОЛІССЯ» 2016

ББК 74.2г(4Укр–4Жит)
УДК 371(477.42)(09)
Я49

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
(протокол №1 від 23.02.2016 р.)*

Рецензенти:

Л. В. Богініч – заступник директора з виховної роботи
КНЗ «Житомирська спеціальна загальноосвітня
школа-інтернат», заслужений вчитель України;

М. Ф. Рибачук – доктор філософських наук,
професор Українського гуманітарного інституту.

Якухно І. І.

Я49 Етика: духовні засади. Навчально-методичний посібник. –
Житомир: «Полісся», 2016. – 198 с.

ISBN 978-966-655-825-4

У навчально-методичному посібнику висвітлюються проблеми етики, моралі і релігії. Розглядаються основні етапи розвитку етичного знання, система моралі, моральний вибір, його свобода, спілкування у моральній сфері, моральне виховання і релігія, самовдосконалення особи. Ознайомлення учнів із загальнолюдськими цінностями та формування особистості учня на основі науково-філософської, християнської духовної, моральної, культурної традиції, виховання свідомої, вільної та відповідальної особистості, здатної жити і творити в сучасному демократичному суспільстві, реалізовувати свої творчі здібності.

Кожен учень, незалежно від своєї національної і релігійної належності і світогляду, повинен отримати можливість дізнатися про духовне коріння української нації, про моральні й релігійні традиції інших національностей, які складають єдиний народ України.

ББК 74.2г(4Укр–4Жит)
УДК 371(477.42)(09)

ISBN 978-966-655-825-4

© І. І. Якухно, 2016

ПЕРЕДМОВА

З метою формування у дітей та молоді високоморальних якостей, патріотичного духу та громадянської свідомості, ціннісних орієнтирів, які ведуть людину шляхом пізнання Істини, Добра, Краси, у загальноосвітніх навчальних закладах вбачається за необхідне вивчення предметів етично-морального спрямування.

Курс «Етика: духовні засади» – це спроба в рамках шкільного курсу пробудити інтерес до питань, пов'язаних із етикою і мораллю, показати нагальну необхідність та важливість розвитку духовної сфери людини, допомогти дітям у визначенні власної життєвої позиції, спираючись на національні духовні традиції.

Міністерством освіти і науки України розроблені концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування: («Основи християнської етики», «Основи релігійної етики», «Етика: духовні засади»).

Головним завданням предмета «Етика: духовні засади» є ознайомлення учнів із загальнолюдськими цінностями та формування особистості учня на основі науково-філософської та християнської духовної, моральної і культурної традиції; виховання свідомої, вільної та відповідальної особистості, здатної жити і творити в сучасному демократичному суспільстві; творення належних умов для глибокого самопізнання, розкриття та реалізації своїх творчих здібностей.

Вивчення предмета «Етика: духовні засади» сприяє зростанню ролі моралі в житті суспільства та подоланню міжконфесійних протиріч.

Тому метою освітнього процесу повинно бути не тільки надання основ знань з різних предметів, але й формування всебічно розвиненої, духовно і морально зрілої особистості, готової зустрітися з викликами сучасного життя.

Не залежно від своєї національної і релігійної належності та світогляду, учень повинен отримати можливість дізнатися про духовне коріння української нації, про моральні й релігійні традиції інших національностей, які складають єдиний народ України.

Стан духовної культури і моралі суспільства, як у цілому світі, так і в Україні, викликає занепокоєння. Занепад духовних цінностей став наслідком прагматизації життя, пропаганди насилля, нехтування правовими, моральними, соціальними нормами і виріс до масштабів глобальної соціальної проблеми. Соціальні умови, що продукують меркантильність і цинізм, сприяють деформації системи цінностей у досить значної частини населення України. Знецінюється одвічне: любов, сім'я, культурні цінності, а гіпертрофується матеріальне та культивуються особисті потреби і задоволення.

Однією з проблем є інститут сучасної сім'ї. Діти, які виростають у неблагополучних сім'ях або без достатньої уваги з боку батьків, відрізняються недостатньою соціальною зрілістю, агресивністю, можуть не сприйматися однолітками, що утруднює їхній особистісний розвиток.

На сучасному етапі не лише загальноосвітня школа, а й церква не забезпечені достатнім набором виховних інструментів, щоб подолати ці негативні процеси.

З огляду на це є актуальним і своєчасним запровадження предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах.

Метою вивчення предмета «Етика: духовні засади» в загальноосвітній школі є:

– поглиблення знань про людину та моральні взаємини в суспільстві, основні моральні норми та цінності народу України й людства в цілому, культуру спілкування і поведінки;

– сприяння формуванню цілісної, духовно зрілої особистості – громадянина України шляхом пізнання й засвоєння учнівською молоддю багатомісцевих надбань національної та світової духовної культури.

Головним завданням предмета «Етика: духовні засади» є ознайомлення учнів із загальнолюдськими цінностями та формування особистості учня на основі науково-філософської та християнської (мусульманської, іудейської тощо) духовної, моральної і культурної традицій.

Методичною основою вивчення предмета є державна орієнтація на виховання в українській школі різнобічно й гармонійно розвинених особистостей з патріотичною громадянською позицією, широким духовно-культурним світоглядом, підготовлених до активного творчого життя, самореалізації та виконання обов'язків громадянина України.

Вивчення предмета формується на:

– основі свободи совісті та світогляду, що передбачає право вибору на підставі світоглядних переконань учнів та їхніх батьків у рамках вивчення предмета духовно-морального спрямування між навчальними курсами «Етика», «Основи християнської етики» та «Основи релігійної етики». Навчальні курси духовно-морального спрямування не є безпосереднім навчанням релігії, не включають релігійні обряди (зокрема здійснення колективної молитви), не ставлять за мету залучення до певної конфесії, не нав'язують учням релігійних або матеріалістичних переконань – вони просто є основою усвідомленого вибору дитиною духовних та моральних норм.

Зміст занять наповнюється матеріалом країнознавчого, загальнонаціонального, регіонального та місцевого рівнів, а також широко використовується індивідуальний досвід учня, залучаються та використовуються матеріали з життя.

Організація вивчення предмета «Етика: духовні засади» та формування навчальних груп з предмета здійснюється з урахуванням побажань батьків, учнів, педагогів, накопиченого досвіду викладання відповідних курсів, наявності належної кадрової й методичної бази, місцевих умов.

Очікуваним результатом вивчення предмета «Етика: духовні засади» є реальне підвищення духовно-морального рівня підростаючого покоління, формування стійкої системи мотивації, світоглядних позицій та культури життя у дітей, молоді та їхніх батьків, становлення української нації як суспільства духовно здорових особистостей з високим рівнем моральних якостей, активних громадян і патріотів України.

Тема 1

ЕТИКА: ДУХОВНІ ЗАСАДИ

ПЛАН

1. Походження етики.
2. Етика як наука про мораль.
3. Етика і релігія.

Термін «Етика» сягає глибокої давнини, етимологічно це слово походить від давньогрецького «етос», яке спочатку означало: місцеперебування, спільне житло. Згодом набуло нових значень: звичай, темперамент, характер, склад думок. Антична філософія надала йому термінологічного значення і позначила ним природу, сталий характер того чи іншого фізичного або соціального явища. Наприклад, Емпедокл говорить про «етос» першоелементів, Геракліт – про «етос» людини тощо.

Виходячи із розуміння «етоса» як характеру (темпераменту), Арістотель утворив прикметник «етикос» (етичний). Цим словом він позначив особливий клас людських чеснот. Доброчесності характеру людини (мужність, поміркованість та інші) він відносить до етичних, які відрізняються від добродетелей розуму, або діаноетичних добродетелей (наприклад мудрість). Для назви науки, яка вивчає етичні добродетелі, Арістотель утворив новий іменник «етика», який зустрічається в назвах його творів («Нікомахова етика», «Велика етика», «Евдемова етика»). Так, у IV столітті до н. е. етична наука отримує своє найменування, яке зберігається до цього часу.

Історія слова «етика» повторюється і на римському ґрунті. Приблизним латинським аналогом слова «етос» є слово «мос», яке перекладається як норів, звичай, характер, поведінка, властивість, внутрішня природа, закон, припис, мода, покрій одягу. Римляни (і особливо Цицерон), орієнтуючись на грецький досвід та прямо посилаючись на Арістотеля, утворили від слова «мос» прикметник «мораліс» (який стосується характеру, звичаїв), а від нього пізніше, в IV ст. н. е., виникає термін «моралітас» (мораль). Отже, за етимологічним змістом грецьке та латинське слово збігаються; вони не народилися в стихії буденної свідомості, а були створені для позначення певної сфери дослідження суспільних відносин.

Згодом терміни «етика» та «мораль» набули загальноєвропейського поширення. У деяких європейських мовах, поряд із запозиченим терміном «мораль», виникли також свої власні слова для позначення того ж самого явища. Наприклад, у російській мові – «нравственность». Вони в загальному повторюють зміст латинського слова «моралітас», яким позначали реальні процеси, а не науку.

Зараз термін «етика» зберігає початковий смисл і визначає науку. Під мораллю розуміють ті реальні явища, які вивчаються цією наукою. Але між етикою і мораллю не існує абсолютної межі. Етика і мораль мають свої спільні точки. По-перше, моральні норми та чесноти з'являються в безіменній стихії суспільної свідомості, проте можливості буденної свідомості обмежені і тому тут на допомогу приходить етика. По-друге, мораль – це не тільки вимоги до поведінки, але і певне їх обрунтування. Моральна аргументація на рівні повсякденної свідомості несе випадковий, неповний характер, вона набуває розвитку і завершується в етиці. По-третє, мораль не тільки фіксує те, що є, а й формує те, на що необхідно орієнтуватися; вона систематизує моральні вимоги, виділяючи серед них найбільш важливі, перспективні. Це вже, по суті, аналітичне завдання, яке переважно вирішується на рівні етичного осмислення дійсності. По-четверте, мораль може не тільки виражати, але часто і спотворювати реальні моральні

відносини; звідси – важливе завдання етики: піддавати критиці реальну моральну свідомість, виявляти ступінь її відповідності дійсним моральним відносинам.

Специфіка етики як науки, в остаточному підсумку, визначається особливостями її об'єкта і предмета.

Об'єктом вивчення етики є мораль. Предметом етики як науки виступають сутність, закони виникнення та історичного розвитку моралі, специфічні функції моралі, моральні цінності суспільного життя.

Етика як наука теоретично аналізує основні сторони моралі: моральну свідомість, моральну діяльність і моральні відносини.

Мораль – це особлива форма суспільної свідомості. Отже, її аналіз повинен враховувати закони відображення, які специфічно проявляються в різних сферах суспільного життя. Це означає, що її гносеологічний аспект є одним з найважливіших в етиці, який дозволяє підійти до моральної свідомості з погляду її залежності від визначального фактора – суспільного буття.

Моральна діяльність – це та сторона людської діяльності, яку вивчає етика. За допомогою поняття «моральна діяльність» у всій багатогранності суспільної практики людей виділяється моральна сторона, із всіх видів мотивів (матеріальних інтересів, звичаїв, схильностей і т. п.) – специфічні моральні мотиви: бажання здійснити добро, підкорення почуттю обов'язку, прагнення досягти певних успіхів.

Крім цього, мораль є особливим видом суспільних відносин між людьми, так чи інакше усвідомлених та оцінених у специфічних категоріях блага, добра та зла і т. п. А це органічно включає етику в галузь (сферу) аксіології (теорію цінностей).

Із того, що етика вивчає моральну свідомість, моральну діяльність і моральні відносини, випливає, що вона, як наука, включає в себе і всі поняття, за допомогою яких ці три сторони моралі досліджуються й аналізуються.

Етика як наука, виступаючи способом усвідомлення суспільного буття, одночасно входить у саму моральну свідомість як її вищий поверх.

Виступаючи як ціннісно-орієнтовний фактор, етика бере на себе функції самої моралі. Тим самим етика являє собою одночасно науку про мораль, духовну культуру суспільства.

Богослови різних релігій завжди говорили про божественну природу моралі. Індивід її отримує як у вигляді «природного морального закону», так і у вигляді богоодкровенного закону. Релігійне трактування походження моралі має цілу низку переваг. Перш за все, підкреслює універсальний, загальнолюдський характер моралі. Божественні приписи поширюються на всіх людей без винятку. Перед мораллю, як перед Богом, всі рівні – і багатий, і бідний, і цар, і президент, і останній холоп. Релігійне вчення певною мірою охороняє від спрощено-утилітарного підходу до моралі, піднімає моральні пошуки до високих смисловитих питань. У певних межах релігія здатна обмежити сферу дії суб'єктивізму, сваволі у моральних оцінках та судженнях.

Проблема взаємодії релігії і моралі турбувала уми різних мислителів з глибокої давнини. Вже з античності щодо цієї проблеми висловлювалися досить різні, часом протилежні точки зору. З одного боку, релігійні ідеологи і в минулі століття, і нині досить категорично стверджують, що мораль не в змозі існувати без релігії, точно так само, як дерево без коріння. Саме в релігії мораль черпає силу творити добро, саме релігія надає людині сенс буття, вищі моральні цінності (Бог є живе втілення добра). Ідеї про благотворний вплив релігії на мораль поділяють і ті, релігійність яких є досить сумнівною.

Характерна для нашого часу, як і для будь-якого кризового періоду історії, *реанімація* релігії і втрата моральних цінностей робить питання співвідношення моралі та релігії більш ніж актуальним. У зв'язку з цим цікавим буде звернення до історії *філософії* – до спадщини тих мислителів, яких так само, як зараз і нас, хвилювало це питання.

Мораль і *релігія* мають точки перетину. Наприклад, тільки вони порушують питання про сенс *життя*. Однак питання в іншому: чи є *етика* залежною від релігії до такої міри, що поза релігійного контексту деформується і втрачає свою автентичність.

Не існує релігії «за визначенням», є лише різноманітні релігійні течії, які часто заперечують одна одну, в тому числі і такі, які саму мораль оголошують *релігією*. Наприклад, *Лев Толстой* вважав себе глибоко віруючим *християнином* і створив своє релігійно-моральне вчення. Однак Святійший Синод назвав останнє «протихристиянським». Цілком очевидно, що в даному випадку ми маємо справу з двома різними *розуміннями* релігії.

Релігійна етика – це етика, яка ґрунтується як на природних, соціальних фактах моралі, так і на одкровенні Богом людині моральних істин.

Зміст і значення етики розкриваються, насамперед, у здійсненні нею своїх основних функцій та завдань.

По-перше, етика описує якісні межі моральності в єдиній людській діяльності, виділяє власне моральний аспект.

По-друге, етика відтворює моральність теоретично, науково обґрунтовує її необхідність, походження, сутність, специфіку, роль у суспільстві, закони розвитку. Здатність етичної теорії виконати це важливе завдання у вирішальній мірі визначається практичними потребами соціального прогресу, станом моральності на даному етапі розвитку суспільства.

По-третє, коли етика обмежується виробленням та формулюванням норм поведінки та цінностей, то вона перестає бути наукою, перетворюється в повчання, моралізаторство. Позбавляючись у цьому випадку яких-небудь чітких критеріїв для розмежування добра та зла, вона може стати формою проповіді хибних ідей, маніпулювання моральною свідомістю мас, ототожненням ідеології і моралі і підпорядкуванням моралі політиці в тоталітарних та диктаторських суспільствах. Коли ж етика обмежується тільки поясненням фактів, то вона стає формально-об'єктивістською, позбувається дієвості, виявляється нездатною впливати на моральні процеси.

По-четверте, як моральні відносини та вчинки, так і засоби морального схвалення чи осуду, будучи об'єктивними по формі свого прояву, доступні не тільки логічному аналізу, але і конкретно-соціологічному дослідженню. Це означає, що завдання

етики як науки не вичерпується тільки теоретичним обґрунтуванням та коментуванням моральних норм, поясненням змін у сфері моралі і створенням ідеальних моделей поведінки, а й передбачає і безпосереднє вивчення морального стану суспільства, вироблення практичних рекомендацій з удосконалення морального регулювання та виховання.

По-н'яте, на відміну від науки як такої, що прагне пізнати дійсність об'єктивно, в тому вигляді, в якому вона існує незалежно від наших бажань і цілей, етика, навпаки, підходить до неї суто упереджено, намагається виявити її людський смисл. Вона розглядає світ, його окремі явища та процеси з погляду їх гуманістичного потенціалу – того, в якій мірі вони сприяють об'єднанню людей.

Підбиваючи підсумок, можна зазначити, що поняття «етики» є більш широким по відношенню до понять «мораль» та «моральність», етика є наукою, що вивчає мораль та моральність. Проводячи аналіз сфери діяльності етики як науки про мораль, необхідно відзначити насамперед величезне практичне значення етики для вирішення соціальних проблем сучасної епохи і, зокрема, проблеми формування всебічно розвиненої особистості.

Не менш важливими для розуміння соціумом є поняття «моралі» та «моральності». Загальнолюдська мораль є основою для формування правового середовища, що забезпечує здоровий стан суспільства. Особливістю моралі є те, що вона не локалізується в якійсь одній, ясно окресленій сфері людської діяльності. Вона володіє всепроникною здатністю, регулюючи людські відносини в будь-якій сфері – на виробництві, в побуті, в сім'ї, у проведенні дозвілля.

Список рекомендованої літератури

1. Малахов В.А. Етика: курс лекцій. – К., 2000.
2. Чарльз Тейлор. Етика і релігія в постмодерному світі // переклад з англійської// Львів, 2015.
3. Чарльз Тейлор. Етика автентичності. Львів, 2015.

4. *Зеленкова И.А.* Этика. Хрестоматия. – Минск, 2001.
5. *Кримус Ю.В., Якушно І.І.* Етика. Навчальний посібник. – Житомир, 2004. – 100 с.

Завдання для самостійної роботи

1. Що є об'єктом предметів духовно-морального спрямування?
2. Що є предметом етики як науки?
3. Які відмінності між етикою, мораллю і релігією?
4. Що є спільним (загальним) для етики, моралі і релігії?
5. Які основні проблеми вивчає етика?

Тема 2

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОГО ЗНАННЯ

ПЛАН

1. Основні етапи історичного розвитку етичного знання.
2. Етичні ідеї мислителів України.
3. Сучасні етичні концепції.

Історія етичних учень пов'язується з періодизацією як у межах одної суспільно-економічної формації, так і в межах міжформаційних періодів розвитку певного суспільства: етичні вчення в Давній Індії, в Давньому Китаї, в Давній Греції, в Давньому Римі (в межах історії етичних учень рабовласницького суспільства); етичні вчення Середньовіччя, Київської Русі і т. п. (у межах історії етичного знання феодального суспільства); етичні вчення епохи Відродження, етика Нового часу і т. п. (в історії етики буржуазного суспільства); сучасні етичні вчення (як марксистські, так і немарксистські). В історичному розвитку етичного знання виділяються також різні напрями, течії і школи.

Етичні знання Давнього світу, які виникли як потреба пояснити колізії суспільного життя, зіткнення різних типів моральних установок (родоплемінних, докласових і класових), проходять довгий шлях розвитку – від безпосереднього узагальнення «життєвої моралі» (в Лао-цзи, Демокріта та ін.) до оформлення в

розвинену теоретичну систему (у Мен-цзи, буддизмі, Арістотеля та ін.).

Своєрідність політичного життя в Давній Індії, в Давньому Китаї, в Давній Греції і в Давньому Римі істотно відбилася на характері сформованих там етичних учень: у Давній Індії вони несли в собі переважно релігійні риси; у Давньому Китаї вони набули більш світського, близького до правового характеру; у Давній Греції і в Давньому Римі вони конкретизувалися і виділилися у певні етичні системи в межах окремих філософських шкіл чи поглядів окремих мислителів.

Стародавні мислителі у своїх ученнях основну увагу приділяли таким моральним проблемам: джерелу моралі, проблемі свободи і необхідності, критерію моралі, моральному ідеалу, вищому благу, меті життя, щастю.

Зі зміною історичної епохи в етичній думці виникають нові ідеї, концепції та підходи до аналізу моралі. В епоху Середньовіччя пануючим у всіх сферах життя суспільства стає релігійний світогляд (особливо це стосується християнства). Теологія стає головним знанням. Вона перетворює етику та інші науки в «служницю» богослов'я. Головна проблема середньовічного світовідношення «Бог – людина» визначала розв'язання всіх моральних проблем, яке набуває онтологічно-теологічного характеру. Теологічне розуміння моралі тлумачиться як об'єктивно-божественний, надіндивідуальний феномен, не теоретично пізнаний, а релігійно осягнутий. У середньовічно-релігійному світогляді моральні норми виступають як божественні заповіді. Їм надається онтологічний статус. У середньовічній етиці домінантне становище займало об'єктивно-теологічне обґрунтування моралі в системах головних представників християнства Августина Блаженного і Фоми Аквінського. На відміну від Августина, який дотримувався філософсько-етичних традицій Платона, неоплатонізму і частково стоїцизму, Фома Аквінський спирався у своїй теологічній етиці на філософські та етичні ідеї Арістотеля. Світська ж етика Середньовіччя зосередила увагу на зовнішніх формах спілкування, правилах зовнішньої пристойності, названих етикетом.

Епоха Відродження, як перший етап буржуазного суспільства, продовжила процес розвитку етичного знання. При цьому Відродження багато перейняло як з античної, так і із середньовічної етики. Головним для мислителів цієї епохи стала проблема індивідуальності, що знайшло своє вираження як у системі практичної життєдіяльності, так і в перебудові структур етичного знання. Тут необхідно, насамперед, звернути увагу на етичні ідеї таких мислителів: Миколи Кузанського (1401–1464 рр.), П'єтро Помпонацці (1462–1525 рр.), Ніколло Макіавеллі (1463–1527 рр.), Еразма Роттердамського (1469–1519 рр.), Леонардо да Вінчі (1452–1519 рр.) та ін.

Етика Нового часу, на відміну від етичних ідей епохи Відродження, в повній мірі об'єднала у цілісній, концептуальній схемі одnobічні визначення моралі, які були властиві античності і Середньовіччю. Головна етична проблема Нового часу звучить так: яким чином егоїстичний індивід (суспільство) може стати моральною істотою і стати такою не завдяки внутрішній необхідності? В етиці Нового часу панує переконання, що людина піднімає себе до рівня морального суб'єкта внаслідок раціональності своєї душі. В її межах обрунтовується думка про можливість силою розуму, розумною діяльністю приборкати анархію егоїстичних інтересів, стихію зла. Розум (конкретніше – освіта і виховання) розглядається в значенні сили, здатної здійснити перехід від індивіда до роду, від зла до добра. Етика Нового часу, власне, і являє собою різні теоретичні моделі синтезу індивіда і роду завдяки моральному розуму. Етика Нового часу сформулювала різні варіанти теоретичного синтезу суперечностей між індивідом і суспільством, суспільними звичаями і суб'єктивним моральним світом особистості. Етичні пошуки Нового часу завершуються конструкціями, в яких суспільні норми і безпосередні інтереси індивідів, об'єктивні моральні закони і переконання суб'єктивно протистоять один одному як непримиренні, ворогуючі основи: наприклад, обов'язок і схильність у І. Канта, моральність та мораль у Г. Гегеля. Завершує етику Нового часу етичне вчення Л. Фейєрбаха, для якого характерне теоретичне обрунтування

етичних проблем через реальну, чуттєву людину, яка виступає втіленням універсальної, родової суті.

Специфічною є трактування етичних ідей мислителями України. Моральна проблематика набула значного розвитку в перших пам'ятках епохи Давньої Русі. Це знайшло своє відображення в сказаннях, повістях, літописах, життєвих вченнях X–XIII ст., у яких проблеми моралі мають перевагу над власне філософськими. Головна увага в літературі цього періоду приділялася проблемам добра і зла, обов'язку, нормам поведінки, а також сенсу і меті життя, щастя людини. Особливим в етичних вченнях мислителів Давньої Русі виступає своєрідна «поліфонія» (морально-філософсько-теологічний синкретизм). Ця єдність повніше всього виявилася в понятті мудрості як узагальненого знання про світ у цілому, яке спрямоване на діяльність. Звідси й увійшло в давньоруську культуру поняття «любов до мудрості» (філософії), яка є знанням, що спрямоване на високоморальну поведінку. Християнський антропоцентризм на перехресті книжної і народної традиції (X–XII ст.), в умовах становлення давньоруської державності знайшов своє найбільш повне вираження в етизації філософської думки. В подальшому розвитку духовної культури на Україні проявляються різні моральні підходи в аналізі людини та суспільства (від релігійного до натуралістичного). Кінець XIV–початок XVI ст. – час поступового піднесення самосвідомості українців. Необхідність захисту від кримських татар і турків, боротьба за збереження православної віри, оборона своєї землі від польсько-католицької церкви – все це сприяло зародженню і розвитку козацтва. Під могутнім впливом «козацької республіки» – Запорозької Січі – формуються ті риси української культури, які визначають її обличчя в наступні століття. Могутнім був вплив козацтва на усі види української культури, в тому числі і на етичні вчення.

У XVIII ст. мислителі-просвітители (Г. Сковорода, В. В. Капніст, П. Д. Лодій та ін.) зосереджують свою увагу в основному на етичній проблематиці. Так, наприклад, Г. Сковорода розуміє філософію як науку про людське щастя, тобто як спосіб само-

свідомості та самовизначення себе в світі. Високоморальний світ, на думку Г. Сковороди, є ідеальним образом справді людського способу життя. В основі такого етичного погляду лежить «природна» сутність людини. Вищим змістом буття людини і щастя є «споріднена праця», «споріднена робота». Г. Сковорода, на відміну від мислителів-натуралістів (в етиці), вперше розглядав людину не як наслідок розвитку природи, а як реалізацію людиною своєї природної «спорідненості» до певного виду трудової діяльності в загальній «системі» трудової діяльності людства. Таким чином, зміст буття особи не може бути іншим, як «пошуком себе».

У першій половині ХІХ ст. в етичних вченнях в Україні панівне становище займали ідеалізм та релігія (А. І. Дудрович, С. С. Гогоцький, П. Д. Юркевич та ін.). Тоді ж в Україні з'являються масонські ложі (їх перші представники – російські і польські офіцери) зі світоглядними установками, які включали в себе релігійний містицизм з ідеями німецьких містиків Я. Бьоме, І. Масона, Е. Сведенборга, Е. Юнга та ін. Свій ідеал вони бачили в «моральній рівності», яка поєднувала в собі визнання соціальної і класової нерівності. Істинним сенсом людського буття вважалося «пізнання Бога в природі і природи в Бозі» шляхом інтуїтивного самопоглиблення. Але поряд з цим у ХІХ ст. значно зміцнюються матеріалістичні і натуралістичні тенденції в етичних вченнях в Україні. Так, просвітителі матеріалістичного напрямку Й. М. Ланге, І. Ф. Тимковський, І. С. Ризький та ін., відкинувши «божественну сутність» людського буття, виводили духовність людини з її природної суті. На матеріалістичних позиціях у трактовці моралі стояли також Т. Г. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, П. Грабовський та інші українські письменники і мислителі.

Подальша доля етичної думки пов'язується з неопозитивізмом, екзистенціалізмом, феноменологією, неотомізмом, натуралізмом тощо.

До найбільш поширених етичних напрямів ХХ ст. належать неопозитивістська етика, етичні погляди екзистенціалізму, фено-

менологічні етичні ідеї, етична концепція неотомізму, емпіричні (натуралістичні) погляди в етиці. Що ж є специфічним для кожного з цих напрямів в аналізі моралі?

Неопозитивізм являє собою спробу застосовувати методологічні принципи філософії неопозитивізму (логічного позитивізму, а пізніше – лінгвістичного аналізу) до дослідження явищ моральної свідомості. У всій різноманітності явищ моральності прихильники неопозитивізму бачать в основному лише специфічні терміни та судження. Тому-то і завдання філософії моралі вони зводять до вивчення моральної мови. В результаті такого звуження предмета етики вони обмежуються тільки питаннями їх логічної форми. Свою чисто формалістську теорію моралі неопозитивісти називають метаетикою, протиставляють її етиці в традиційному розумінні цього слова. З їх погляду, теорія моралі, щоб бути науковою, не повинна бути нормативною етикою, тобто повинна утримуватися від розв'язання будь-яких моральних проблем. Таке розуміння неопозитивістами предмета етики є результатом їх принципової тези про неможливість обґрунтування моральних суджень з допомогою фактичних знань. Конкретизація цієї тези і становить основний теоретичний зміст неопозитивістських етичних теорій. Основними представниками неопозитивізму є в логічному позитивізмі – Р. Карнап, О. Нейрат та ін., в емотивістській етиці – А. Айер, Г. Райхенбах та ін., у лінгвістичному аналізі в етиці – С. Тулмін, Р. Хеар та ін.

Екзистенціалістська етика, як і філософія, не являє собою єдиної школи. Розрізняють два її напрями – нерелігійний (М. Хай-деггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю) і релігійний (К. Ясперс, Г. Марсель, М. Бубер, М. Бердяєв, Л. Шестов). В етиці екзистенціалізму можна виділити систему загальних принципів та ідей, які, якими б не були особисті переконання її прихильників, мають індивідуалістичну спрямованість. Екзистенціалізм проголосив положення про те, що людське існування передує її суті. Реальна людина в її природному та соціальному вимірі створює сферу «недійсного» буття; живий емпіричний індивід, який належить до певної статі, суспільства, переслідуючи конкретні цілі, повністю

дискредитується. «Дійсним» буттям людини є екзистенція, те, що задано і існує незалежно від будь-якої природної та соціальної визначеності. Реальна моральність (моральність як визначене суспільне відношення) належить, на думку екзистенціалістів, до «недійсного» буття, вона є формою маніпулювання індивідом, одним з елементів знеособлюючого, чужого, ворожого суспільства. Суспільна мораль з її змістовно-визначеними нормами змушує людину діяти згідно з відведеною їй роллю. «Дійсна» моральність, на думку екзистенціалістів, не може виступати як загально-визначена соціальна вимога. Суспільна мораль – «не дійсна», а «дійсна» мораль – позасоціальна.

Для розуміння філософських особливостей феноменологічної етики істотне значення має аналіз її похідного поняття – поняття цінності. Моральний образ дії, як вважають феноменологи, має місце тоді, коли індивід визнає цінність, яка займає вище місце в загальній ціннісній ієрархії, і одночасно відкидає нижчу цінність, яка сама по собі є позитивною і повністю могла б бути предметом морального прагнення. Мораль спрямована на вищу цінність. У процесі своєї еволюції феноменологічна етика відходить від ідеї «матеріальності», змістовності, конкретності цінностей, повертається до ідеї абсолютності, самоцільності і безумовної імперативності моралі. Такий результат став немислим наслідком того, що цінності були емансиповані від світу, від реальних індивідів як особливе ідеальне царство. Основними представниками феноменологічної етики є Е. Гуссерл, М. Шелер, М. Гартман.

Теологічний напрям етики включає в себе ряд шкіл, для яких характерна як спільність, так і відмінність. Їхня спільна риса в тому, що походження, сутність, а також остаточні цілі моральності прямо пов'язуються з ідеєю Бога і божественною благодаттю. Відмінності між ними відповідають загальним відмінностям всередині релігійної і, зокрема, християнської віри. Релігійна мораль ставить межу активності людини, спрямованої на гуманістичні цілі, вдосконалення суспільного буття: морально-відповідальна поведінка покликана заслужити прощення

Бога, бути підготовчим ступенем до загробного блаженства. Теологічна етика коли і визнає боротьбу людини за гідне життя, то тільки в межах молитви, а не поряд з нею. І тим більш не замість неї. Сучасна релігійна етика являє собою набір різних течій, шкіл і систем. Серед католицьких релігійно-етичних течій найбільш впливовими є неотомізм (Ж. Марітен, Е. Жільсон, Г. Веттер, Ю. Бохенський та ін.), неоавгустинізм (М. Блондель, О. Валенсін, Ж. Лакруа та ін.), теї'ярдизм (П. Тей'ярд де Шарден). В протестантизмі етичні ідеї характерні для «теології кризи» (К. Барт, П. Тілліх, Р. Бультман та ін.), радикальної чи «нової» теологічної етики (Д. Бонхоффер, Г. Кокс, Дж. Робінсон та ін.). У рамках православ'я сформувалися такі основні течії – «метафізика всеєдності» (В. С. Соловйов, П. А. Флоренський, С. А. Франк та ін.), етика «Нової релігійної свідомості» (С. А. Соллертинський, І. А. Янишев, Е. Аквіланов, Н. О. Лосський, С. М. Булгаков, Д. С. Мережковський, В. В. Розанов та ін.). Різні етичні течії є в ісламі, буддизмі та інших релігіях.

Особливою історичною формою етичного знання є натуралізм. У сучасному етичному натуралізмі під «природою людини» розуміється її біологічна природа; конкретно науковим даним, які описують світ природних потягів індивідів, біологічно детермінованому характеру їх поведінки надається гідність, властивість субстанціональної основи людського буття; закономірності, які характеризують поведінку та еволюцію тварин, прямо переносяться на світ людини, етика виявляється простим продовженням зоології, фізіології, етології та інших наук подібного роду. У 60-і рр. ХХ ст. пояснення моральності безпосередньо пов'язується з досягненнями молекулярної біології і генетики; в закономірностях цих наук прихильники натуралізму намагаються знайти методологію етики. Моральні цінності впливають з природної еволюції, соціальні характеристики моралі розглядаються в «балансі» з її біологічними основами. Значення етичного натуралізму в тому, що він повертає увагу до ролі зумовлених природою чинників у детермінації моральної свідомості та поведінки. Однак він приписує цим чинникам самодостатнє значення.

До різних сучасних етиконатуралістичних напрямів відносяться етика космічної телеології (в США – Ф. Вудбрідж, І.Н. Шелдон; в Англії – О. Степлдон), теорія морального інтересу (в США – Р. Перрі, Д. Паркер; в Англії – Ф. Теннант) та ін.

Список рекомендованої літератури

1. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – М., 1977. – Т. 3. – Разд. 2.
2. Кант И. Из лекций по этике // Этическая мысль. – М., 1990.
3. Зеленкова Н. А. Основы этики. Учебное пособие: Минск, 2001.
4. Крипус Ю. В., Якушно І. І. Етика. Навчальний посібник. – Житомир, 2004.
5. Малахів В. А. Етика: курс лекцій. – К., 2000.
6. Шостек А. Бесіди з етики. – Львів, 1999.
7. Християнська етика і педагогіка: статті та уроки. – Острогож, 2001.

Завдання для самостійної роботи

1. В чому полягає специфіка етичного знання у Давньому світі?
2. Яка головна проблема середньовічного світосприймання?
3. Назвіть основні етичні концепції Нового часу.
4. Що є характерним в етичних вченнях мислителів України?

Тема 3

ВИНИКНЕННЯ МОРАЛІ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК

План

1. Основні концепції походження моралі.
2. Мораль як форма суспільної свідомості.
3. Мораль і релігія.

Основними концепціями походження моралі є теологічні. З традиційного релігійного погляду мораль дана людині «зверху», а її основні норми та поняття «сформульовані» безпосередньо божеством, і людям залишається тільки дотримуватися їх. Так, в Старому Заповіті (перша частина Біблії) пророк Мойсей одержує на горі Синай від Бога готовий кодекс моральної поведінки – скрижалі із заповідями. У Новому Заповіті боголюдина Ісус Христос особисто звертається до народу з моральними повчаннями («Нагорна проповідь»). У мусульманській релігії пророк Мохаммед одержує етичні настанови через ангела Джабраїла від самого Аллаха і передає їх правдивим. У католицькій, православній, протестантській системах богослов'я моральні завдання вирішуються по-різному, у відповідності з основними принципами даного віровчення. Але у всіх випадках моральне богослов'я виходить з надприродного характеру моралі, зміст

якої визначено Богом і закладено в людині як природжена потреба у вигляді морального, природного закону.

Поряд з теологічними концепціями моралі існували та існують теорії, які виводили та виводять моральні цілі і якості людини з її природи, біологічних та психічних особливостей. Теорії, які виводять мораль із природи людини, називаються натуралістичними. Сутність натуралістичного обрuntuвання моралі проявляється, по-перше, у прагненні пояснити моральність не із суспільних умов людського буття, а із вічної та незмінної природи людини, по-друге, в побудові етичних теорій на основі даних та методів природничих наук. Натуралістичне тлумачення вимог моральності виникає ще в давнину. Ці вимоги розвинулися в концепціях гедонізму та евдемонізму. Гедонізм – спосіб обрuntuвання моралі і тлумачення її природи та цілей. Весь зміст різноманітних моральних вимог гедонізм зводить до загальної мети – до отримання насолод та уникнення страждань. Ця мета розглядається як основний рушійний елемент у людині, який закладений у ній природою і в остаточному підсумку визначає всі її дії. Основними представниками гедонізму є Демокрит, Арістіпп, Епікур, Лукрецій Карр та інші. Евдемонізм, на відміну від гедонізму, основоположною категорією етики і вихідним принципом моральності вважає поняття щастя, досягнення якого оголошує вищим критерієм усякої добродесності та основою моральних вчинків.

Натуралістичне розуміння моралі також проявилось і в еволюційній етиці. Основоположником цього напрямку був Г. Спенсер. Він розглядав моральність як форму розвитку еволюційного процесу, який охоплює всю живу природу на тій її стадії, яка відповідає людському суспільству. Ідеї Г. Спенсера мали розвиток у західній етиці ХХ ст.: у вченнях американського неореаліста Е. Хоулта, англійських філософів Дж. Хакслі та К. Уоддінгтона, французького теолога та палеонтолога Теї'яра де Шардена. Сучасна натуралістична етика пов'язує пояснення моральності безпосередньо із досягненнями молекулярної біології та генетики. У закономірностях цих наук прихильники натуралізму намагаються знайти методологію етики.

Для того, щоб об'єктивно підійти до аналізу вищеназваних концепцій походження моралі, нам необхідно розглянути особливості моралі в різних соціально-економічних формаціях.

Теоретичне осмислення початків моралі пов'язане з істотними складнощами реконструкції морального життя суспільства на початкових етапах його історії. Найбільш ранні форми моральних стосунків та уявлень можуть бути відновлені тільки логічно.

Моральні стосунки складаються безпосередньо в процесі практичної життєдіяльності. Вони є втіленням людського спілкування, яке утверджує потребу у спільності, колективістські засади життя, які спрямовані, на відміну від взаємодії істот тваринного стада, не тільки на фізичне збереження і відтворення, але й на збереження колективу, в якому людина не може бути нічим іншим, як тільки продуктом суспільного розвитку, а суспільство – продуктом взаємодії людей. Моральній регуляції підлягають лише міжособистісні стосунки. У тих умовах суспільні форми життя не протистояли індивідуальній життєдіяльності, мірою всього небайдужого виступав рід. Тому-то немає необхідності в особливому ціннісному підкріпленні загального інтересу. У докласовому суспільстві масштаб «вселюдського» бачення обмежений родом, плем'ям. Належні форми спілкування установлюють ціннісне ставлення до окремого індивіда як члена роду. Стихійне становлення в умовах родового ладу моральних засад спілкування примітне тим, що вони складаються безпосередньо в практичному житті.

Говорячи про особливості моральності в первісному суспільстві, необхідно виділити два основні принципи – тальйон і золоте правило. Соціальна врегульованість стосунків між родами будувалася на основі рівної відплати, найбільш характерним вираженням якої був тальйон («життя за життя, око за око»). Вимоги тальйона змінювалися у зв'язку з розкладом родового ладу і встановленням тісних економічних і торгових зв'язків між різними родами і племенами. Із часом стан постійної ворожнечі зникає, зникає і необхідність підтримки рівноваги за допомогою тальйона. Його вимоги виконує вже не уся община, а окрема

сім'я. Якісно новою вимогою у первісному суспільстві було так зване золоте правило. Його моральна цінність носить справді універсальний характер. Існують різні формулювання й інтерпретації його змісту. Першою історичною формою цього правила було обмеження небажаних дій, заклик не робити іншому те, чого ти не бажав би собі. У подальшому з'являється заклик до позитивної дії. Так, наприклад, в Євангелії від Матвія (розд. 7, вірш 12) сказано: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки». Це правило має дві функції: обмеження зла і вимогу добра.

Специфіка моралі як форми суспільної свідомості складається в період виникнення приватновласницьких і товарно-грошових відносин соціальної диференціації, міжплеменних союзів і держав, які об'єднують багато народностей.

Поява приватної власності та майнової нерівності поступово руйнує родовий лад, підточує його моральність. Поділ на «благородних» і «неблагородних» відсуває племінні зв'язки на другий план. Поневолення меншістю більшої охороняється новою суспільною силою – державою, яка намагається з допомогою своїх організацій перетворити класову мораль рабовласників у загальносуспільну. У рабовласницькому суспільстві з'являються дві протилежні моралі: мораль рабовласників і мораль пригноблених. У цьому суспільстві посилюється процес вичленення моралі із первісного синкретичного мислення. Виникає етика – перша спроба філософсько-теоретичного осмислення процесів морального життя та їх світоглядного виправдання. Історичні джерела донесли до нас порівняно мало відомостей про моральність рабів. І це не випадково: рабовласництво забезпечувало такий суспільний порядок, який створював можливість для розвитку духовної культури в основному представникам класу рабовласників. Роз'єднаність рабів, різномовність та строкатість їх складу також завадили виробленню ними єдиної моралі, яка б виражала їх інтереси. Реальна суперечність моралі в рабовласницькому суспільстві дістає відображення не тільки в етиці, але і в повчальній літературі, і в мистецтві того часу, де зі всією

гостротою порушуються проблеми добра та зла, справедливості і несправедливості, долі і волі, доброчесності і вад та ін.

Зі зміною суспільного ладу змінюється як сама мораль, так і її основні елементи. На зміну рабовласницькому приходять феодальне суспільство.

Феодальний устрій являє собою своєрідну піраміду відносин особистої залежності, суворо зафіксованих в ієрархічній системі станово-класових і професійно корпоративних статусів. Кріпосна залежність доповнюється тут стосунками покровительства, служб (васалітетів) і т. д. Взаємна виручка в корпоративно-станових групах підтримувалася комплексом замкнених моральних кодексів, які жорстко регламентували той чи інший «набір» прав та обов'язків індивідів (рицарські ордени, цехи і гільдії, релігійні секти, університетські статuti).

Багатство існує для людини, а не людина для багатства. Тому-то така галузь економічної сфери феодального суспільства, як торгівля, розглядається як одна із «низьких» форм діяльності, яка стоїть нижче праці селянина і нерідко оцінюється навіть як «ганебна» (наприклад у Фоми Аквінського). Моральна свідомість феодального суспільства звикла розцінювати багатство як знак станово-ієрархічного престижу. Звідси особливе значення станової і релігійної символіки, яка виявилася у формі одягу, в убранні будинків, у прикрашенні зброї, посуду, в ритуалах, обрядах тощо. Ця символіка перетворювала матеріальні цінності в знак якихось «більш високих» цінностей. Крім цього, феодальна мораль виробила і свій історично своєрідний трафарет моральної оцінки, який виступає як загальна «мірка» поведінки людей в типових ситуаціях і взаємовідносинах. Це мораль «батьків» і «дітей» («старших» і «молодших»), яка служила звичним шаблоном змістовного конструювання моральних суджень. Загальний трафарет моральної оцінки внутрішньо ієрархічний; він припускає нерівність моральних прав та обов'язків людей. Пануюча мораль у феодальному суспільстві складається із ряду основних норм та установок. Це станова честь, станова вірність «старшим», воїнська хоробрість і слава, щедрість («милости-

вість»), гостинність, обов'язок покровительства членам своєї корпорації, набожність. Із цих моральних норм та установок необхідно особливо виділити станова честь та вірність, які, в свою чергу, виступають основними принципами пануючої моральної свідомості у феодальному суспільстві. Вимоги дотримуватися честі служили для феодала моральним стимулом охорони станового статусу, особистої і «родової» (за «благородним» походженням) гідності, усвідомлення людиною особистого місця у феодальній ієрархії. Уява про честь носила станова-обмежений і суперечливий характер. Честь не стільки виражала гідність людини як такої, скільки гідність її належності до тієї або іншої корпорації, секти, групи тощо. Принцип честі передбачав і вірність покровителю, сюзерену, князю, королю, своєму слову зрештою. Вся середньовічна моралістична (етична) література прославляє образ вірного васала, беззастережно відданого своєму сюзерену. Вірність забезпечувала єдність усередині феодального стану, служила моральним знаряддям, підпорядкування нижчих станів і груп вищим.

Зміна феодальних виробничих відносин капіталістичними веде до перебудови і всієї системи моральних цінностей. Феодальна форма соціального зв'язку, яка побудована на особистій залежності нерівних за станова-статусною ознакою індивідів, замінюється речовою залежністю між людьми. З'являється новий історичний тип особи, яка по-іншому діє та інакше оцінює світ і саму себе. Виникає новий ідеал людини із специфічним «набором» чеснот. В основі буржуазної моралі лежить принцип індивідуалізму. Однією із головних ідей буржуазного суспільства є ідея моральної відповідальності «конкурентного» індивіда. Ця ідея виникає ще на зорі капіталістичного виробництва, коли буржуазній моралі доводилося завойовувати собі право на існування і втручатися у сферу релігії і віри (у М. Лютера і Ж. Кальвіна). Вчення Ж. Кальвіна, наприклад, розглядає успіх людини у справах як показник милості до неї з боку Бога, придбане багатство – як свідчення «боговибраності», а бідність та розорення – «гріховності» поведінки людини.

Коли у феодальному суспільстві становим ознакам індивіда надавалося значення «природних», притаманних йому від народження благородних моральних якостей, то в капіталістичному – володіння багатством надає людині моральної значущості. Крім цього, моральній свідомості буржуазного суспільства властиві свої основні норми і принципи. Причому, деякі її приписи протилежні за смыслом тому, що приписувала феодальна мораль. Так, феодальна щедрість засуджується як марнотратство, чванство. Їй протиставляється бережливість, яка, в свою чергу, засуджувалася феодальною пануючою мораллю як жадібність. Моральна вимога гостинності, яка відповідала соціально-становому «інституту гостинності», витісняється у сферу сімейно-родинних і приятельських стосунків, і в суспільстві їй вже не належить минула роль. Змінюються також ціннісна орієнтація моральної свідомості, зміст загального трафарету моральної оцінки, ідеал людини і визначення її чеснот, розуміння справедливості, відповідальності тощо. «Покровительство» переростає в буржуазну філантропію. Та найважливіше – змінюються головні елементи моральної свідомості. Віссю феодальної структури моральної свідомості, навколо якої склалися всі моральні установки, були принципи станової честі і вірності. У структурі буржуазної моральної свідомості головне місце займають вимоги чесності та обов'язку. Специфічною особливістю буржуазної моралі є відчуження.

Проаналізовані основні етапи розвитку моралі показують, що цей розвиток надзвичайно суперечливий, який знає регреси і втрати, зигзаги і глухі кути. Люди у своїй соціально-моральній життєдіяльності стикаються з новими, непередбачуваними проблемами. Але невпинними зусиллями людей створювалися нові, сприятливіші для моральних взаємовідносин між індивідами умови, формувалася нова моральна свідомість і такий нормативно-ціннісний склад мислення, який все більше відповідав духовному удосконаленню особи. Кожний наступний ступінь розвитку моральності є історично вищим, тому що більш зріло вирішуються складні людські проблеми, збагачується внутрішній світ особи.

Історія розвитку моральності показує, що моральний прогрес не можна уявляти собі у вигляді прямолінійного, маршоподібного, монотонного сходження. Він проходить суперечливо, через боротьбу протилежностей. Моральний прогрес виступає як складний діалектичний процес наростання гуманістичного начала у свідомості та діяльності людини, яка творить історію. Моральний прогрес не є ні автоматичним, ні лінійним; він залежить не від рівня продуктивних сил, а від рівня розвитку та свободи особи. Історія знає періоди, коли зростання техніко-економічної могутності поєднується з моральною деградацією людей до самого сучасного здичавіння (фашизм, сталінщина). Отже, моральний прогрес характеризується такими основними специфічними ознаками: 1) розширенням (від однієї формації до іншої) благотворного впливу моралі на процес звільнення особи, посилення впливу моралі на різні сфери соціального життя (політику, культуру, побут тощо); 2) структурно-функціональним ускладненням, удосконаленням моральності із переходом від однієї соціальної системи до іншої, більшою різноманітністю, гнучкістю її регулятивних механізмів; 3) розвитком і вдосконаленням багатства, глибини морального світу особи, здатністю акумулювати найскладніші рухи, зміцненням її емоційно-вольового стану; 4) поглибленням гуманістичного змісту, смислу моральних норм, оцінок та ідеалів; 5) розвитком етики як науки про мораль (побічний показник морального прогресу).

Важливою проблемою у розумінні історичного характеру моралі і морального прогресу є питання про критерій моральності. Питання про критерій моральності становило одну із найважливіших проблем етики протягом усієї її історії і вирішувалося по-різному в залежності від розуміння природи та походження самої моралі. Прихильники різних етичних напрямків висували як критерій моральності то «людську природу» (натуралістичні концепції), то волю Бога (теологічні концепції), то самоочевидні принципи розуму (ідеалістичні концепції), то об'єктивну історичну необхідність, певним чином відбиту в потребах та інтересах людей, класів, соціальних груп тощо.

Моральна регуляція відносин між людьми суттєво відрізняється від інших способів соціальної регуляції і насамперед від правової.

Моральність не відноситься до інституційних способів регуляції. Це означає, що за моральними вимогами не стоять особливі установи, організації, професійні групи людей. Моральні вимоги не мають характеру офіційного документа, де чітко формулюються приписи, способи їх виконання та накладання санкцій і можливі заохочення. Вони є результатом творчості, колективного досвіду широких мас населення, підсумком історичного розвитку, концентрованим вираженням народної мудрості. З приводу вимог бути справедливим, мужнім, щедрим безглуздо запитувати, хто їх запровадив. Вони безособові, і це означає, що кожний суб'єкт (індивід, група, клас, суспільство в цілому) сприймає їх так, начебто вони були вироблені ним самим.

Моральне регулювання базується на протиставленні належного сущому. Воно виходить з критичного ставлення до існуючих звичаїв, рівня розвитку особи, ставить за мету їх принципове піднесення.

Моральні вимоги не просто виражають точку зору майбутнього, відзначають певний ідеальний стан, який буде колись установлений, вони переносять це майбутнє, його ідеал у теперішнє і надають йому форму правил, яких необхідно дотримуватися. З цього випливає, що моральне регулювання припускає і одночасно формує в особі здатність діяти у випадку необхідності всупереч своїм безпосереднім бажанням, вигоди, тиску обставин і колективу, у відповідності з тими уявленнями, які вона ставить за обов'язок.

Моральні вимоги мають гранично узагальнену форму. Вони ніби абстрагуються від усіх соціальних і природних відмінностей між індивідами (статевих, вікових, професійних, політичних, національних, релігійних тощо) і виражають істини, які обов'язкові для усіх людей. При цьому, розуміється, моральні істини мають абстрактну форму, намічають загальні контури, принципи поведінки, зовсім не порушуючи її конкретний рисунок.

Моральне регулювання ґрунтується на відповідальності особи і набуває дієвості тільки тоді, коли моральні вимоги схвалюються особою, приймаються нею як вираження власної волі. У системі морального регулювання свобода, самостійність особи виражені значно повніше, аніж у всіх інших способах регуляції. Моральність, як правило, починається там, де людина виводиться за свої власні межі, робить більше того, що від неї вимагає безпосереднє оточення та її особиста натура. Моральні вимоги – не зовнішні сили, які спонукають людину до певних дій, а її внутрішні переконання. За змістом вони виражають загальну волю, а за механізмом функціонування – суто особисту визначеність. Це така загальна воля, яку особа добровільно визнає нормою власного життя.

Моральне регулювання тісно пов'язане із суспільною думкою. Будучи суспільною істотою і перебуваючи у постійному, безпосередньому спілкуванні з іншими людьми, індивід дуже чутливий до думки оточуючих. Індивіду не байдуже, що думають про нього інші. Він враховує у своїй поведінці думку оточуючих, прагне в якійсь мірі пристосуватися до неї. Але із зазначеного зовсім не витікає, що суспільна думка, як думка більшості, завжди правильна, більш істинна, аніж думка окремих людей. Вона часом виступає на сторожі застарілих, історично відсталих норм, звичаїв і традицій, відіграє реакційну роль (наприклад у фашистських, диктаторських, тоталітарних, командно-адміністративних суспільствах). Може помилятися людина. Може помилятися і більшість. Людина не повинна бути рабом суспільної думки, а тим паче сміло довірятися та підкорятися тиску оточуючих. Людина повинна твердо оцінювати думку оточуючих і, коли вона реакційна, повставати проти неї, йти наперекір їй.

Моральна особа, яка контролює свою поведінку, орієнтує її не тільки на думку оточуючих, але і на внутрішнє переконання. Моральна діяльність – вільна діяльність. Воля є відсутність перешкод, примусу, безперешкодна можливість вибору.

Чи залежить мораль від релігії? Більшість людей вважають, що так, бо без віри в надприродні сили ми не можемо мати якихось *моральних цінностей*.

Є твердження, згідно з яким тільки релігійна віра може ймовірно забезпечити моральні обмеження на людські дії. Або ж, що мораль залежить від релігії, як і приймання їжі залежить від апетиту. Релігія забезпечує спонування, яке змушує людей поводитися морально. Інші вважають, що мораль залежить від релігії, тому що ідея моралі має сенс, тільки якщо є Бог, який встановлює об'єктивні стандарти або який дає винагороду чи покарання людям у житті. Мораль і релігія, на перший погляд, дві сторони людської культури.

На рівні загальних філософських понять мораль і релігія є частково пересічними, а частково різними соціально-культурними, духовними складовими. Одним з важливих компонентів будь-якої релігії, разом з вірою в надприродне, є цінності і стандарти, що затверджують правильну, належну, благу поведінку. Всяка релігія містить ідеал досконалості. У багатьох релігіях він асоційований з образом божественної особи. Іншими словами, всяка релігія, справді, включає «етику» в сенсі систематизованих уявлень про належне, добре, правильне і досконале і виступає в ролі етики. Мораль, звісно, є способом соціальної дисципліни, гармонізацією стосунків людей як носіїв своїх інтересів.

У цьому ракурсі мораль близька до права, звичаїв. Але соціокультурне призначення моралі до цього не зводиться. За допомогою моралі і створюється якийсь піднесений ідеал. А цей піднесений ідеал не впливає з готового соціального досвіду, більше того, він виступає підставою для оцінки соціального досвіду. У тій частині, в якій мораль виступає як певна програма, що стверджує ідеал досконалості, орієнтує людину на вищі цінності, вона, звісно, близька до релігії.

Ця подвійна функція моралі найкращим чином виражена в євангельській заповіді любові, яка в одній своїй частині орієнтує людину на вищий ідеал, а в іншій – на мир і єднання з ближнім.

Мораль і релігія схожі у своїх функціях. І мораль, і релігія спрямовані на організацію стосунків людини з іншими людьми і з вищим, ідеальнішим. Звісно, ми стикаємося тут з цікавими теоретичними питаннями, вирішення яких поки не цілком ясне.

Наприклад, яка природа ідеалу в нерелігійних системах моралі? Або як можлива нерелігійна етика любові?

В розумінні того, що таке мораль, ми повинні чітко розуміти, що поняття «мораль» – це філософське поняття. Воно формується в Новий час, і процес цього формування є досить чітким, а також простежується у творчості мислителів. Важливо мати на увазі, що в Новий час це поняття формується на тлі зростаючої зацікавленості у філософії в розумінні свідомості людини, взятої самій по собі. Починаючи з XVIII століття, в філософії розвивається переважно поняття моралі в межах тільки розуму. Це поняття позначає спосіб мислення і дії, що відрізняються такими характеристиками, як раціональність, універсальність, автономія, рівність і т.д. Конкретно релігійні моделі моралі аналізуються і класифікуються вже з позицій такого філософського поняття моралі.

У деяких дискусіях щодо моралі і релігії правильно вказується на те, що спочатку етика виникає саме як філософська етика, а у класично-античну епоху вона, як і філософія загалом, розвивається в опозиції до релігійно-міфологічних уявлень, у процесі переосмислення традиційних релігійно-міфологічних уявлень. Але не можна при цьому ігнорувати той факт, що аж до Нового часу моральна філософія розвивалася в безпосередньому зв'язку з теологією.

Для повноцінного аналізу теми співвідношення моралі і релігії важливий ще один аспект. Переплетені вони або ні – це одне, а чи неодмінно релігійна будь-яка мораль – це інше. З цим пов'язано і питання, що стосується вже релігії: чи всяка релігія моральна?

Мораль, що затверджує релігійність, і та, що не приділяє уваги моральності релігії, має на увазі певні види релігії. Очевидно, що при цьому не береться до розгляду сатанізм, звичайно ж, також не мається на увазі яке-небудь вуду. З абстрактної соціально-антропологічної точки зору можна сказати, що на Гаїті, Ямайці, в деяких західноафриканських країнах, де поширена релігія вуду, мораль і обумовлена вуду, і проявляється опосередковано вуду. Напевно, у нас нікому, окрім соціальних антропо-

логів, немає діла до вуду. А ось інформація про активність сект сатаністів, що час від часу з'являється, може турбувати.

Для представника якої-небудь конфесії тут і питання немає: кажучи «мораль», він має на увазі конфесійну певну мораль, для нього мораль і на рівні цінностей і приписів, і на рівні практики, звісно, немислима у відриві від фундаментальних уявлень його конфесії. Часто, міркуючи над цим питанням, ми навіть не замислюємося над тим, яку мораль (в сенсі певної системи цінностей), яку нормативно-етичну програму або яку конфесію ми маємо на увазі.

Список рекомендованої літератури

1. *Гусейнов А. А., Аяфесин Р. Г.* Этика, – М: 2000.
2. *Кримус Ю. В., Якухно І. І.* Етика. Навчальний посібник. – Житомир, 2004.
3. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. – М., 1992.
4. *Зеленкова И. Л.* Этика. Христоматика. – Минск, 2001.
5. *Тейлор Ч.* Етика і релігія в постмодерному світі. – Львів, 2015.
6. Християнська етика і педагогіка: статті та уроки. – Острог, 2001.
7. *Якухно І. І.* Релігієзнавство. – Житомир, 2005.

Завдання для самостійної роботи

1. Назвіть основні етапи розвитку моралі.
2. Сформулюйте «золоте правило моралі».
3. Які основні ознаки морального прогресу?
4. У чому проявляється особливість моральної регуляції відносин між людьми?
5. Чи містить релігія ідеал досконалості?
6. Чи є мораль поза релігією?

Тема 4

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ЕТИКИ

ПЛАН

1. Загальна характеристика категорій етики.
2. Благо. Добро і зло.
3. Справедливість і рівність. Совість і обов'язок.
4. Честь і гідність.
5. Сенс життя, щастя.

Категорії етики відображають реальні відносини між людьми в суспільстві. І поскільки життя, його умови, а разом з ними і характер людських відносин змінюються, то змінюється і зміст етичних категорій. Іншими словами, категорії етики мають конкретно-історичний характер. Крім того, в один і той же час представники різних соціальних груп живуть у різних умовах, переслідують різні цілі. Їм притаманні різні інтереси. Тому-то кожна така група має власні уявлення про благо, добро, зло і т. п. Інакше кажучи, категорії етики мають також і соціально-груповий характер.

Загальний зміст категорій етики формується на основі причинної обумовленості дій, які виражають різні сторони відносин індивідів і суспільного середовища. В поведінці окремих людей виявляються схожість, елементи, які закономірно повторюються. Якраз вони і дають знання про сутність морального феномену, і

із суми цих знань робиться узагальнюючий висновок, який виражається в тій чи іншій категорії. При цьому будь-яка із категорій так або інакше відображає закономірні зв'язки між певними цілями і засобами їх реалізації, вчинками і їх наслідками.

Етичні категорії служать формами наукового аналізу моральних цінностей і є ідеальними моделями моральних взаємовідносин, які реалізуються в певних конкретно-історичних умовах.

Ряд філософів минулого усвідомлювали необхідність побудови системи етичних категорій. Проте більшість із них будувала ієрархію, в якій одна категорія посідала визначальне місце, а всі інші підпорядковувалися їй. Так, ранні санх'ї ставили на вершину піраміди поняття ананда (щастя), пізніші епігони цієї школи – страждання, Конфуцій – жень (людськість), Сюнь-цзи – обов'язок, Сократ – вище благо (істина, мудрість, добро), Платон – справедливість (мудрість, мужність, благородство), Арістотель – справедливість, Гольбах – особистий інтерес, Гегель – право і т. п. У цьому плані, безумовно, заслуговує на увагу діалектичний підхід Гегеля та інших етиків до з'ясування взаємозв'язку між категоріями добра і зла, обов'язку, совісті, гідності та ін.

Нині із всіх категорій етика традиційно виділяє такі загальні моральні поняття, як благо, добро, зло, совість, обов'язок, справедливість, рівність, честь, гідність, сенс життя, щастя – поняття, які утворюють логічну основу етичних знань. Без знання цих та інших категорій важко розібратися у змісті та сутності моральних почуттів, емоцій, якостей, поведінки, вчинків і т. п. Вивчення категорій етики збагачує людину знанням моральних оцінок, дає більш вільну та правильну орієнтацію в моральній практиці.

Зупинимося на змістові основних етичних категорій.

У категорії «благо» (в найбільш загальній формі) фіксуються ціннісні відносини, які складаються між людиною і зовнішнім світом. Благо відображає здатність об'єктів природи, матеріальної і духовної культури служити задоволенню життєвих потреб суб'єктів (індивідів, колективів, класів, суспільства в цілому). Як етична категорія, благо має два значення: а) відображення моральними цінностями позаморальних факторів людської житте-

діяльності (наприклад праці, пізнання, науки і культури); б) гранично узагальнене позначення сукупності власне моральних цінностей. У своєму другому значенні благо співпадає з категорією добра. Поняття «благо» є одним із вихідних в етичній теорії і було запроваджене в науковий обіг античними філософами, які розуміли його як мету діяльності людини (Платон, Арістотель). Вже в античності блага поділялися на зовнішні та внутрішні, а останні, в свою чергу, на тілесні та душевні. Благо характеризує людську діяльність в цілому, моральний зміст воно набуває як вище благо, тобто кінцева, цілковита мета людської діяльності.

Благо – це об'єкт потреб людини, яка в своїй практичній діяльності оволодіває благом або руйнує його. Отже, люди є творцями добра або зла.

В моральному смислі «добро» – одне із найбільш загальних імперативно-оціночних понять моралі та категорія етики; водночас вона виражає позитивне моральне значення явищ суспільного життя в їх співвідношенні з ідеалом.

Історично перші уявлення про добро містили ідею цінного, корисного взагалі, що відображало синкретичність способу життя та свідомості людини в первісно-общинному суспільстві. В цьому смислі поняття «добро» співпадало з поняттям «благо». Сліди такого ототожнення зберігаються в буденній свідомості до теперішнього часу: в українській мові терміном «добро» позначають не тільки моральні вчинки, але й матеріальні блага («нажити добро»).

Протилежністю добру і благу виступає зло, яке у найзагальнішому визначенні є те, що перешкоджає задоволенню потреб людини і людства. «Зло» – одна із основних категорій етики, яка означає негативні сторони дійсності, діяльності людей та відносини між ними.

В етиці моральне зло традиційно відокремлюється від фізичного (тілесне страждання, хвороби, смерть, стихійні лиха). Фізичне зло викликається об'єктивними, незалежними від свідомості та волі людей природними причинами. На відміну від фізичного зла, моральне зло пов'язане зі свавіллям розумних істот.

Соціальне зло, тобто негативні дії на інтереси людей об'єктивних суспільних процесів (кризи, війни, соціальні катаклізми і т. п.) займає проміжне становище між злом фізичним та моральним.

Коли добро орієнтується на цілісність та універсальність людської життєдіяльності, то зло, навпаки, є розірваність, неповнота, частковість.

В змістовному плані моральне зло є зведення одних індивідів до рівня засобів по відношенню до інших.

Категорії «добро» і «зло» завжди перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Добро тоді знаходить втілення у вчинках (благодіяннях) і в особистих властивостях (добродітностях), коли воно усвідомлюється та розуміється особою як протилежність злу. Діалектику добра та зла не можна тлумачити як повне стирання грані між ними. Незважаючи на те, що в реальному історичному процесі добро іноді обертається злом, а зло приводить до добра, в моральній сфері межі між ними абсолютні, а переходи неможливі.

Важливими етичними категоріями, які розкривають відносини між людиною і суспільством, і особливо моральні відносини, є «справедливість», «совість» і «обов'язок».

«Справедливість» – категорія етики, яка виражає не ту чи іншу цінність і не те чи інше благо, а їхнє загальне співвідношення між собою та конкретний розподіл між індивідами. Справедливість – це належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права.

На відміну від більш абстрактних понять «добро» і «зло», з допомогою яких дається моральна оцінка певним явищам у цілому, справедливість характеризує співвідношення декількох явищ з погляду розподілу блага між людьми. Зокрема, поняття справедливості включає співвідношення між роллю окремих людей (соціальних груп) у житті суспільства та їх соціальним становленням, між діяннями та відплатою (злочином та покаранням), гідністю людей та їх винагородою, правами та обов'язками. Невідповідність між тим та іншим оцінюється моральною

свідомістю як несправедливість. В історії людства розуміння справедливості спочатку одержало прояв у вимозі покарання за порушення норм первісного колективу. П. Лафарг назвав цю вимогу справедливістю розплати. Одним із її проявів був інститут родової помсти, який у найбільш розвинутому вигляді вимагав повної відповідності покарання злочину («око за око, життя за життя»). У справедливості розплати виявляється властивий первісному суспільству принцип зрівняльної рівності. Це початкове розуміння справедливості стало її стійким моральним образом, глибоко укоріненим у суспільній свідомості архетипом (анакронізмом).

З виникненням приватної власності та майнової нерівності розуміння справедливості вже не співпадає з рівністю. Її починають розуміти як різницю в становищі людей, що залежить від їх достоїнства. Феодална мораль трактує достоїнство, як благородство походження, буржуазна – як здібності та старанність, застосовані даною людиною у минулому та втілені в накопиченому багатстві.

Що стосується рівності як основи справедливості, то в класовому суспільстві вона визнається тільки в якомусь певному відношенні. Феодално-християнська мораль допускала рівність людей тільки у розумінні походження всіх людей від Бога і їх однакової причетності до перворідного гріха. В буржуазному суспільстві справедливість уже проголошує рівність прав (політичних, перед законом, рівність можливостей), хоч сама рівність залишається формальною. Буржуазна справедливість фіксує важливу ступінь в історичному розвитку справедливості і є її невід'ємною ознакою.

«Совість» – категорія етики, яка виражає нерозривний зв'язок моралі та людської особистості, характеризує здатність особи здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання та виробляти самооцінку; це один із проявів моральної самосвідомості особи. У багатьох європейських мовах слово «совість» етимологічно означає «спільне знання»; в українській

мові воно має такий же смисл і походить від слів «со» («с») та «відати» – «знати».

Совість може проявлятися не тільки у формі розумного усвідомлення морального значення дій, але і в формі емоційних переживань, наприклад, у почутті мук сумління (докори совісті) або в позитивних емоціях «спокійної совісті» (або «чистої совісті»).

Таким чином, совість – це суб'єктивне усвідомлення особою свого обов'язку та відповідальності перед суспільством. Але форма цього усвідомлення така, що вони (обов'язок та відповідальність) виступають як обов'язок та відповідальність людини перед самою собою. Совість свідчить про укорінення моралі в особистості, її духовну глибину.

Насправді совість органічно пов'язана з природою людини як суспільної істоти. Коли сором виражає залежність індивіда від суспільства і від особи, то совість фіксує такий ідеальний, досконалий образ людини та суспільства, який задається цією особою (не випадково про морально бездоганну людину говорять, що вона є нашою совістю).

«Обов'язок» – одна із категорій етики, яка означає перетворення вимоги моралі в особисте завдання конкретної людини і сформульоване відповідно до її становища та ситуації, в якій вона перебуває в даний момент.

Коли у моральній вимозі виражено ставлення суспільства до окремих його членів, то обов'язок – це ставлення особи до суспільства.

Тлумачення природи та походження обов'язку становило одну із найскладніших проблем в історії етики. Основу та джерело обов'язку вбачали то в божественних заповідях (теологія), то в апіорному моральному законі (Кант), то в самій «людській природі», в природному прагненні людини до насолод або щастя (гедонізм, евдемонізм).

По-різному намагалися відповісти і на питання, хто в кінцевому підсумку має право визначати зміст обов'язку: суспільство (соціально-апробативні теорії), бог (неотомізм), совість (Фіхте), моральне почуття (теорія морального почуття).

У марксистській етиці проблема обов'язку розглядається як частина загального поняття про походження та обґрунтування вимог моралі. Як би люди не уявляли собі походження цих вимог, моральні вимоги завжди, кінець кінцем, відображали закони об'єктивного процесу соціального розвитку, який певним чином відбивається у потребах різних суспільств, класів та окремих людей.

Зараз етична наука розрізняє моральні та емпіричні обов'язки. Моральний обов'язок орієнтований, головним чином, на безумовну повагу людської гідності в особі кожного індивіда і утвердження гуманності. До емпіричних обов'язків відносяться: виробничі, громадські, постійно-політичні та інші обов'язки. Відношення між моральними та емпіричними обов'язками індивідів часто є напруженими, конфліктними. Наприклад, військовий обов'язок вимагає у випадку необхідності убити ворога, а моральний обов'язок виходить із категоричної вимоги: «не вбий».

Важливими категоріями етики є поняття «гідності» і «честі», які характеризують ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку інших людей. Але між «гідністю» і «чесною» існують відмінності.

«Гідність» – категорія етики, яка виражає уявлення про цінність усякої людини як особи, це особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї суспільства, в якому визнається цінність особи.

У понятті «гідності» ми виділяємо два основні аспекти. З одного боку, усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості та самоконтролю особи. Утвердження та підтримка своєї гідності передбачає здійснення відповідних особі моральних вчинків (або, навпаки, не дозволяє людині діяти нижче своєї гідності). У цьому сенсі розуміння власної гідності, нарівні із совістю та честю, є одним із способів усвідомлення людиною своєї відповідальності перед собою. З іншого боку, гідність особи вимагає і від інших людей поваги до неї, визнання за людиною відповідних прав та можливостей, високої вимогливості до неї. Особиста гідність є вираженням тієї вищої міри

історичного розвитку людини, яка відповідає певним умовам її суспільної життєдіяльності.

«Чесць» – категорія етики, яка тісно пов'язана та досить схожа з категорією гідності. Подібно до гідності, поняття честі розкриває ставлення людини до самої себе та ставлення до неї суспільства. Проте, на відміну від поняття «гідності», моральна цінність особи в понятті «честі» пов'язується з конкретним суспільним становищем людини, родом її діяльності та визнаннями за нею моральними заслугами. Коли уявлення про гідність особи виходить із принципу рівності всіх людей у моральному плані, то поняття честі, навпаки, диференційовано оцінює людей, що знаходить відображення в їх репутації. Відповідно, честь вимагає від людини підтримувати і виправдовувати ту репутацію, якою володіє вона сама або колектив, до якого вона належить.

Поняття честі залежить від суспільного становища людини. Тому-то в умовах класового та соціального відчуження воно зберігає соціально-диференційований зміст і пов'язане з ієрархічними відносинами, тими чи іншими формами нерівноправності. У сучасному суспільстві честь проявляється в подвійному розумінні: з одного боку, вироджується в зарозумілість, чванство, пиху, удаване самолюбство, а з іншого – позбавляє суспільних привілеїв, породжує почуття ображеної гордості, а іноді принизливого прагнення установити свій престиж рабським служінням «вищим» станам, лестощами та підлецуванням до можновладців.

Чесць – важливий стимул суспільної поведінки. Але вона не є вищою формою прояву свідомості і моральності мотивів. На перший план висувається поняття гідності, яке має більш широкий смисл. Поняття честі передбачає стосовно людини ту міру поваги, яку вона заслужила, гідність же особи ґрунтується на рівному праві кожної людини на повагу.

На завершення розгляду цієї теми необхідно проаналізувати категорії «сєнс життя» і «щастя». Питання про «сєнс життя» і «щастя» є «вічними».

«Сєнс життя» – категорія етики та морально-світоглядні уявлення, за допомогою яких людина співвідносить себе та свої

вчинки із вищими цінностями, ідеалом (вищим благом) і тим самим одержує можливість виправдати себе в своїх власних очах, перед іншими людьми чи якимось авторитетом.

З погляду змісту вищого блага виділяють такі типи обґрунтування сенсу життя: 1) гедонізм, у якому сенс життя пов'язується з одержанням насолоди; 2) прагматизм, у якому сенс життя пов'язується з досягненням успіху; 3) корпоративізм (груповий егоїзм, лоялізм), у якому сенс життя пов'язується з належністю до обмеженої спільноти, яка переслідує часткові інтереси; 4) перфекціонізм, у якому сенс життя пов'язується з особистим самовдосконаленням; 5) гуманізм, у якому сенс життя пов'язується із служінням іншим людям.

Ставлення до питання про сенс життя (в теорії і на практиці) визначається в залежності від того, чи визнається можливість реалізації сенсу життя (оптимізм), чи висловлюється з цього приводу сумнів (скептицизм), чи життя постає безглуздом (песимізм).

Як і будь-яке моральне поняття, «сенс життя» визначається кожною людиною самостійно і набуває після цього нормативного характеру. Але так чи інакше його зміст завжди залежний від соціального становища індивідів, груп, класів, від їх потреб та інтересів, прагнень і надій. Звідси і та багатоманітна специфіка уявлень людей про сенс життя, яка спостерігалася на всіх переломних етапах людської історії.

Зміст поняття «сенс життя» тісно пов'язаний з поняттям «щастя». В остаточному підсумку, прагнення людини зрозуміти сенс свого існування має за мету зробити життя щасливим. Таким чином, щастя, як категорія етики, – це такий стан людини, який відповідає найбільшій внутрішній задоволеності умовами свого існування. У такому розумінні поняття «щастя» складається із двох складових: 1) моральних якостей, міри доброчесності людини; 2) сукупності факторів, які визначають життєве благополуччя (здоров'я, матеріальний достаток, везіння і т. д.). Тому щастя – складне поняття, і зміст його характеризується вимогами, які пред'являються людиною до світу, її здатністю

боротися за здійснення цих вимог, тобто мірою реалізації ідеалів у зовнішньому світі. Природно, перша складова частина поняття «щастя» залежить від багатства внутрішнього світу людини і від реальних умов її життя. Звідси – і відмінності в уявленнях про те, за яких умов можливо знайти повне задоволення, досягнути щастя. Всі ці уявлення носять конкретно-історичний характер. Але навіть у людей одного кола, у членів одного колективу ці уявлення не співпадають.

Уявлення про щастя має нормативну функцію і визначає вчинки людей, діяльність, ставлення до суспільства, природи, обумовлює поведінку. Спотворене, перекручене уявлення про щастя робить життя людини нещасним. І, навпаки, життя знаходить глибокий сенс, приносить задоволення тоді, коли ставлення до світу визначається правильним уявленням про щастя. Отже, щастя залежить не тільки від самої людини, але і від зовнішнього світу. Тому-то воно буває недосяжним за відсутності, наприклад, такої ситуації, в якій можливо реалізувати свої прагнення.

Поняття «щастя» не просто характеризує певне конкретне об'єктивне становище чи суб'єктивний стан людини, а виражає уявлення про те, яким повинно бути життя людини, що, власне, є для неї блаженством. Тому-то це поняття має нормативно-ціннісний характер. У залежності від того, як тлумачиться призначення та сенс людського життя, тлумачиться і зміст щастя. Це поняття має історично-змінний і конкретно-життєвий характер: шахтар і вчитель, городянин і сільський житель, старий і юнак, чоловік і жінка і т. п. вкладають у це поняття різний смисл – залежно від умов життя та інтересів.

Вчитель повинен підкреслити, що деякій частині молодих людей властиве бравування байдужістю, скепсисом, меланхолією і навіть цинізмом. Часто це напускне і тимчасове у житті молодих людей. Інколи ж воно є позицією і світоглядом.

Список рекомендованої літератури

1. Гусейнов А. А., Апредин Д.Г. Этика. – М.: 2000.
2. Малахів В. А. Етика. – К.: Либідь, 2000.
3. Крижус Ю. В., Якушно І. І. Етика. Навчальний посібник. – Житомир, 2004.
4. Зеленкова І. Л. Этика. Хрестоматия. – Минск, 2001.
5. Християнська етика // Методичний посібник // Львів, 1997.

Завдання для самостійної роботи

1. Що таке «добро» і «зло»?
2. В чому різниця між поняттями «фізичне зло», «соціальне зло», «моральне зло»?
3. Що таке свобода совісті?
4. Що таке «муки сумління»?
5. У чому полягає головна різниця між честю і гідністю людини?
6. Які типи обрuntuвання сенсу життя ви знаєте?
7. У чому специфіка сенсу і мети життя?

Тема 5

СИСТЕМА МОРАЛІ

ПЛАН

1. Основні сторони моралі.
2. Принципи і норми.
3. Моральні якості і почуття.

До основних сторін моралі ми відносимо моральну діяльність, моральні відносини і моральну свідомість.

Моральна діяльність – це одна із сторін моралі, за допомогою якої у всій багатоманітності суспільної практики людей виділяється моральна сторона. На відміну від поведінки (як такої), що охоплює всю сукупність вчинків людини, під моральною діяльністю в етиці розуміються тільки вчинки, які свідомо підпорядковані певним моральним цілям.

Моральні відносини – особливий вид суспільних відносин, сукупність залежностей і зв'язків, які виникають у людей у процесі їх моральної діяльності. Моральні відносини класифікуються за змістом, формою, способом суспільного зв'язку між людьми в процесі їх спільної моральної діяльності. За змістом моральні відносини відрізняються в залежності від того, стосовно кого людина має певні обов'язки. У найбільш загальному вигляді моральні обов'язки людини поділяються на її обов'язки щодо суспільства, до інших людей і до самої себе. Прикладом ставлення людини до суспільства в цілому є вірність своїй країні. Можна також виділити моральні відносини, в яких перебуває людина за

родом своєї діяльності. Специфічні обов'язки лежать на людині стосовно членів суспільства – дітей, жінки, членів колективу тощо. Багатоманітний аспект морального ставлення людини до самої себе (щастя, поміркованість, мужність і т. д.).

Форми моральних відносин розрізняються в залежності від того, яким чином виступає перед людиною моральна вимога, наскільки узагальнений або конкретизований характер вона має. Ця вимога, наприклад, може бути виражена у вигляді одиночного припису якомусь індивіду здійснити певний вчинок у конкретній ситуації; вона може веліти всім людям здійснювати певні дії у схожих ситуаціях; приписувати, постійно формувати в собі певні моральні якості, будувати спосіб життя і вибирати лінію поведінки у відповідності з більш загальними моральними принципами і т. д. Нарешті, в процесі спільної діяльності індивіди поєднуються один з одним у різноманітні зв'язки, підкоряються суспільній дисципліні, дотримуються усталених звичаїв, традицій, взаємно оцінюють вчинки, подають приклад, впливають на вчинки оточуючих силою свого морального авторитету, беруть участь у масових рухах тощо.

Моральна свідомість фіксує в собі історично змінні моральні відносини, являє собою суб'єктивну сторону моральності. Моральна свідомість розглядає явища і вчинки не з погляду їх причинної зумовленості, а з погляду їх добродетельності, цінності. Моральна свідомість оцінює дії людей і суспільні явища: вона не пояснює їх походження, а тільки виражає своє позитивне або негативне ставлення до них, осуджує чи схвалює їх. Приписно-оцінне ставлення до дійсності і діяльності людини складає важливу особливість моральної свідомості. Крім цього, моральна свідомість органічно входить у людську цілеспрямованість: перед тим, як усунути яке-небудь суспільне явище, воно повинно бути визнане злом; так само, щоб розгорнути боротьбу за яку-небудь позитивну мету, вона повинна бути осмислена і визнана як добро. Більше того, моральна свідомість здатна угадувати логіку історичного процесу (хоча і не може розкрити його об'єктивний характер). Хоча зміст людських вимог і понять історично

змінюється в залежності від певних соціальних умов, але при цьому зберігаються незмінними деякі загальні характерні риси моральної свідомості. По-перше, із часу формування моральності в історії людства такими сталими особливостями володіють моральна свідомість у цілому і її найпростіший елемент – моральна вимога. Це – нормативність, безособовість, загальність і універсальність оцінок та приписів моральності. По-друге, залишається відносно стабільною структура моральної свідомості – тобто система певних понять, у яких виражаються ті чи інші моральні уявлення.

Специфічними елементами моральної системи є принципи і норми.

Моральна норма – одна із найбільш простих форм моральної вимоги. Вона виступає у двоякому вигляді: як елемент моральних відносин і як форма моральної свідомості.

Моральна норма, як елемент моральних відносин, – це норма поведінки, що постійно відтворюється в однотипних вчинках безлічі людей як моральний закон, обов'язковий для кожної людини окремо. У будь-якому суспільстві існує об'єктивна потреба в тому, щоб у певних (часто повторюваних) ситуаціях люди діяли однотипним чином. Ця потреба і реалізується практично за допомогою моральної норми. Її зобов'язуюча сила для кожної окремої людини ґрунтується на впливі масового прикладу, суспільної думки, владі колективної звички і на інших формах практично вираженої волі суспільства, які виявляються в ustalених у даному суспільстві звичаях.

Друга, суб'єктивна, сторона моральної норми полягає в тому, що моральна вимога, виражена у вигляді норм, відображається і у моральній свідомості у формі відповідних правил, заповідей.

Моральною свідомістю норми моралі формулюються у вигляді повеління, однаково звернутого до всіх людей і призначеного для неухильного виконання в різноманітних випадках. Прикладом тут можуть служити заповіді, які викладені в Біблії (Старий Заповіт), – у книзі «Вихід» («П'ятикнижжя Мойсееве») – в розділі 20:12: «Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були

твої дні на землі, яку Господь Бог твій дає тобі! 13. Не вбивай! 14. Не чини перелюбу! 15. Не кради! 16. Не свідкуй неправдиво на свого ближнього! 17. Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невільниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого!».

Моральні принципи – одна із форм моральної свідомості, в якій моральні вимоги виражаються найбільш узагальнено.

Коли норма приписує, які конкретно вчинки людина повинна здійснювати, то принципи в загальній формі розкривають зміст тієї чи іншої моралі, виражають вироблені в моральній свідомості суспільства вимоги, які торкаються моральної сутності людини, її призначення, сенсу життя і характеру, взаємовідносин між людьми. Вони дають людині загальне спрямування діяльності і служать основою для часткових норм поведінки.

У системі моральних принципів ми виділяємо такі основні види і конкретні принципи: 1) методологічні принципи (авторитаризм, волюнтаризм, конформізм, пробабілізм, ригоризм, моральна рівність, моральний скептицизм, фарисейство, моральний фетишизм, моральний формалізм); 2) світоглядні принципи (гуманізм, індивідуалізм, інтернаціоналізм, колективізм, оптимізм, патріотизм, песимізм, солідарність, моральний фаталізм); 3) власне моральні принципи (альтруїзм, аморалізм, аскетизм, гедонізм, квієтизм, макіавеллізм, нігілізм, подвижництво, бездіяльність, пуританство, вимогливість, утилітаризм, цнотливість).

І, нарешті, важливими елементами моральної системи виступають моральні якості і почуття. Це поняття, за допомогою яких виділяються в суспільному житті і характеризуються з моральної точки зору найбільш типові риси поведінки людей.

Моральні якості характеризують як вчинки, незалежно від того, ким вони здійснюються, так і окремі сторони поведінки певної особи, які виступають як властивості її характеру. Моральні якості поділяють на позитивні та негативні (які іноді називають чеснотами та вадами).

Поняття «моральні якості» є більш загальним і складним у порівнянні з моральною нормою. У ньому не міститься конкрет-

ної вказівки на те, які дії людина повинна і які не повинна здійснювати, а в узагальненій формі характеризуються й оцінюються певні сторони її поведінки. У понятті «моральні якості» нарівні з приписом обов'язково міститься також і оціночна сторона, тобто вираження певного (позитивного або негативного) ставлення до дій людини. Тому-то визначення якості вчинку (або людини) є критерієм його (або її) моральної оцінки (наприклад, «Цей вчинок є зло тому, що він є зрадою»).

Вперше поняття «моральні якості» було виділено спеціально в давньогрецькій етиці (поняття чеснот і вад у Арістотеля), причому акцент тут робився на якостях людини. Таке розуміння моральних якостей зберігається і в етиці Середньовіччя. Буржуазні просвітителі, і особливо соціалісти-утопісти, вбачали в моральних якостях вже не стільки властивості характеру, скільки способи поведінки, які характерні для того чи іншого суспільства. Виходячи із того, що людина є продуктом обставин, вони вважали, що чесноти та вади обумовлені характером суспільства, а не самої людини; щоб зробити моральною людину, потрібно змінити суспільство.

Сучасна етика виділяє такі основні види і конкретні моральні якості: 1) ідейно-суспільні моральні якості (активність, демагогія, ідейність, кар'єризм, відсталість, міщанство, непристойність, принциповість, моральна свідомість, цинізм, почуття нового), 2) характеристика чесності та нечесності (вірність, віроломство, зрада, щирість, підступність, лицемірство, правдивість, святенництво, чесність), 3) ставлення до себе та інших людей (благородство, ввічливість, великодушність, зарозумілість, грубість, зазнайство, злорадство, розпуста, самовідданість, скромність, смиренність, терпимість, чванство, людяність, чуйність, егоїзм), 4) ставлення до праці та власності (бережливість, користолюбство, скупість, працелюбність, дармоїдство), 5) вольові якості (витримка, малодушність, мужність, сміливість, боягузтво).

Моральне почуття – одна із форм (разом із розумом і волею) вияву ставлення людини до інших людей, яке відповідає її потребам та інтересам і має для неї особисте значення. За своєю

психологічною природою почуття – це стали умовно-рефлекторні утворення у свідомості людини, які складають основу її афективно-вольових реакцій у різних ситуаціях.

За своїм соціальним змістом моральне почуття є суб'єктивне, особисте ставлення людини до різних сторін суспільного буття. Моральні почуття мають соціальний характер як за своїм походженням, так і за значенням. Більшість із них оцінюються моральною свідомістю як позитивні або негативні моральні якості, що характеризують моральне обличчя людини. Від переконань моральні почуття відрізняються не своїм змістом (і ті й інші виражають певне відношення до об'єкта), а тільки своєю психологічною формою. Такі моральні принципи, як патріотизм, оптимізм, песимізм, націоналізм та ін., укорінюються у свідомості людей не тільки в раціональній, але і в емоційній формі, відносяться не тільки до світогляду, але і до світовідчуття. Так само норми, оцінки, ідеали, поняття справедливості, добра і зла, які мають раціональний зміст, засвоюються людиною і в почуттєвій формі настроїв, симпатій та антипатій. Нарешті, все те, що складає зміст моральної самосвідомості особи (обов'язок, відповідальність, совість, гідність, сором), також проявляється у відповідних емоційних переживаннях (почуття обов'язку, відповідальності, власної (особистої) гідності, докори совісті, муки сорому). Сучасна етика виділяє такі основні моральні почуття: гнів, гордість, заздрість, любов, обурення, ненависть, ревність, самолюбство, співчуття, страждання, страх, сором, марнославство, пиха, честолюбство.

Список рекомендованої літератури

1. *Зеленкова И. А.* Основы этики. Учебное пособие. – Минск, 2001.
2. *Малахов В. А.* Етика. – К., 2000.
3. *Сухомлинський В. О.* Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибрані твори: В 5 т. – К., 1976. – Т. 2.

4. Сухомлинський В. О. Чиста криниця. – К.: Веселка, 1993.
5. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. // Вибрані твори: В 5т. – К.: Рад. шк. 1997.
6. Шостек А. Бесіди з етики. – Львів, 1999.

Завдання для самостійної роботи

1. Дайте визначення поняттям «моральна діяльність», «моральні відносини», «моральна свідомість».
2. Що ми розуміємо під моральною нормою?
3. В чому відмінність між «моральним принципом» і «моральною нормою»?
4. Які ви знаєте моральні принципи?
5. Яка різниця між позитивними і негативними якостями?
6. Які основні види моральних якостей виділяє сучасна етика?
7. В чому специфіка моральних почуттів?

Тема 6

СВОБОДА МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ

ПЛАН

1. Свобода в етиці і моралі.
2. Моральний вибір і його основи.
3. Проблема моральної відповідальності.

Проблема детермінізму щодо моралі пов'язана із вирішенням таких головних питань: по-перше, чи існує об'єктивна основа моральних вимог, чи визначається їх зміст умовами, які перебувають за межами моральної свідомості, або ж самою цією свідомістю? по-друге, коли визнати, що поведінка людини причинно обумовлена, то як поєднати детермінізм зі здатністю людини робити моральний вибір і з її відповідальністю за ті вчинки, які вона здійснила?

В історії етичних вчень мали місце різні тлумачення детермінізму. Стверджувалося, що зміст моральних вимог визначається законами Всесвіту (космічна телеологія), біологічною еволюцією (еволюційна етика), позаісторично мислимою природою людини, притаманним їй прагненням до насолоди, щастя (гедонізм, евдемонізм) і т. д. Всі ці різновиди етичного натуралізму не вловлювали специфічного характеру детермінізму в моралі, тлумачили його механістично, що іноді призводило до фаталізму в розумінні суспільної історії і людської поведінки. На противагу детермінізму, неодноразово робилися спроби довести, що історія

нібито розвивається у відповідності з моральними уявленнями людей. А походження самих моральних уявлень частіше всього вбачалося у настроях, уподобаннях людей. Це часто призводило до морального волюнтаризму (екзистенціалізм, неопозитивізм). Згідно з марксистським розумінням причинності (детермінізму), вимоги моральності відображають соціально-історичну необхідність, а не протистоять їй як суб'єктивні побажання людей.

Детермінізм у моралі має свою специфіку. Соціальна необхідність відображається у моральній свідомості у вигляді ідеї при належному вигляді мети, яку людина повинна здійснити, а не просто як причина, яка діє всупереч її волі. Саме тому особа відповідальна за свої дії; і її вчинки можуть оцінюватися як добро або зло.

Моральна свобода, на відміну від морального детермінізму, охоплює проблеми можливостей і здібностей людини бути самостійною, самодіяльною і творчою особистістю і виражати у моральній діяльності свою власну, справді людську сутність.

У буденній свідомості і ряді етичних вчень моральна свобода розуміється як свобода від зовнішньої (природної і соціальної) залежності, як можливість здійснювати вчинки, пристосовуючись тільки до власних намірів і рішень, як нічим не утруднена самореалізація індивіда, його потреб та інтересів. Таке розуміння моральної свободи є, як мінімум, недостатнім, бо залишається відкритим питанням про те, звідки беруться самі наміри, потреби й інтереси індивіда. Крім того, життєві спостереження показують, що люди нерідко бувають заложниками своїх звичок, нахилів, характеру, а тому неутруднене здійснення інших потреб зовсім не принесе бажаного задоволення і взагалі не може вважатися ознакою свободи.

Об'єктивною передумовою свободи є подолання суперечностей між людиною і суспільством, у результаті чого моральні вимоги перестають протистояти особі як щось чуже людським потребам. Суб'єктивною стороною моральної свободи є розвиток особистої свідомості людини. Завдяки їй людина стає здатною самостійно, без зовнішнього примусу, скоряючись власному

почуттю обов'язку і на основі особистого розсуду здійснювати такі вчинки, які приписуються моралю. У цьому випадку зовнішня моральна необхідність перетворюється у внутрішню, суб'єктивну необхідність, підпорядковуючись моральному припису – у добровільному наслідуванні голосу особистої совісті, просте виконання суспільних правил – у творчому здійсненні моральних принципів на основі особистого рішення. Проте і така моральна свобода іще не є повною, оскільки вона не виключає самопримусу. Стан повної моральної свободи настає тоді, коли усвідомлена необхідність переростає в особисту моральну схильність, стає внутрішньою необхідністю людини, для якої інтереси суспільства невіддільні від її власних.

Таким чином, морально вільна людина – це та людина, яка має об'єктивні можливості жити і діяти у відповідності зі своїми власними моральними переконаннями, у відповідності з вимогами своєї совісті; і навпаки, морально не вільна людина – яка наслідує чужу їй мораль, у справедливість якої вона не вірить.

У цілому сутність свободи – у можливості здійснення вибору. А моральний вибір – це акт моральної діяльності, який полягає у тому, що людина, виявляючи свою автономію, самовизначається у системі цінностей і засобів їх реалізації, у лінії поведінки або в окремих вчинках.

Свобода морального вибору у тому, що людина не просто вибирає мораль, засвідчуючи тим самим свою моральну здатність, але і діє за певних обставин відповідно до цього вибору: вибираючи добро, визначається у ставленні до зла. У сучасній етичній літературі поширений погляд, згідно з яким моральний вибір означає вибір цінностей і вищих цілей; конкретизується же моральний вибір у практичних рішеннях. Індивідуальний моральний вибір втілює в собі істотні риси моральних переваг групи і суспільства в цілому. Перевага одного вчинку над іншим зобов'язує співвіднести моральний вибір з обставинами, злити доцільність з моральною принциповістю, гуманністю, вибрати необхідні засоби, які забезпечують досягнення мети й органічну єдність мотиву і наслідків. Особливо чітко моральний вибір про-

являється у конфліктній ситуації, коли стикаються між собою інтереси особи і суспільства (особистий нахил та обов'язок), власні і чужі інтереси (розуміння егоїзму та альтруїзму) або ж вступають у суперечність різні моральні вимоги (наприклад, коли виконання обов'язку може заподіяти шкоду суспільству або окремим особам, коли вимога вдячності тягне за собою порушення принципівості і т. п.).

Моральна вимога звично здійснюється за внутрішнім переконанням, а не просто за вказівками інших осіб; вона несумісна із прагненням уникнути особистої відповідальності, спробами виправдати свої вчинки посиланням на будь-який авторитет, на офіційне розпорядження, примус оточуючих або на те, що «так чинять інші». У той же час саме особисте переконання, яке є основою того чи іншого морального вибору, повинне ґрунтуватись на якихось загальних принципах. Усякий моральний вибір – випробування не тільки самої особи, але і тих принципів, які вона сповідує. Об'єктивні основи морального вибору – це наявність можливості вибору у самій об'єктивній дійсності. Коли реальність дає тільки одну можливість або взагалі не дає можливості, то і вибір не може мати місця. Так, людина, яка утратила свідомість, не може віддати перевагу тим чи іншим вчинкам, вона повністю потрапляє під владу навколишнього середовища; середньовічний лікар не міг вибирати ефективні засоби боротьби з епідемією чуми або холери, тому що медицина взагалі не мала таких засобів. Суб'єктивні основи вибору – це життєва позиція суб'єкта. Життєва позиція – це система цінностей суб'єкта (суспільства, соціальної групи, особи), яка закріплена на рівні переконань і стереотипів діяльності. Система цінностей утворює спрямованість особи, але тільки завдяки волі вона переростає в активну життєву позицію, реальну готовність до реальної діяльності.

Вибір є правильним і приводить до правильних вчинків при таких умовах: 1) він адекватний об'єктивним умовам, тобто спирається на знання про можливості реалізації саме такого вибору; 2) система цінностей, яка лежить в основі вибору, відповідає

об'єктивним тенденціям життя суспільства; 3) спрямованість закріплена волею.

Специфіка морального вибору полягає у тому, що його суб'єктивні основи в концентрованому вигляді виражаються у «голосі» совісті. Моральні уявлення про добро і зло, обов'язок, гідність і т. п. є сплавом свідомо одержаної етичної інформації і культури моральних почуттів, які органічно визрівають в атмосфері сім'ї, колективу і т. п. Звісно, у складній і динамічній обстановці сучасного суспільства правильність моральних рішень не може бути гарантована одними хорошими тенденціями: необхідні знання, розуміння, зрілість етичної думки, але не мислення як таке – вирішальна інстанція морального вибору (адже можна все розуміти правильно, а робити якраз навпаки). Вирішальною інстанцією виявляється незаперечний авторитет совісті: я не можу переступити через це, а цього я не можу зробити, його обрунтування – не в словесних доказах, не в розрахунку, а у внутрішній моральній зрілості, повноважним виразником якої і є совість.

Совість проте буває різною, її зміст конкретно-історичний. Об'єктивні і суб'єктивні основи морального вибору істотно відмінні у суспільствах різного типу, у різних людей, і від їх змісту залежить якість вибору.

Переходячи до викладу наступного питання, необхідно підкреслити, що проблема відповідальності – це, в остаточному підсумку, питання про реальну моральну свободу людини. Звісно, неможливо відповідати за те, що від нас не залежить, там, де немає можливості вибору. І навпаки, чим більше ми вільні, тим більшою є наша відповідальність. Бути вільним, самостійним – це означає бути відповідальним.

Що ж таке відповідальність?

Відповідальність – це відповідність діяльності особи її обов'язкам перед суспільством і своїм переконанням, яка розглядається з погляду можливостей особи. У зв'язку з цим проблема відповідальності охоплює такі питання: чи спроможна людина взагалі виконати вимоги, які пропонуються їй? чи правильно

вона їх зрозуміла і витлумачила? як далеко сягають межі її здібностей? чи повинна людина відповідати за досягнення потрібного результату і за наслідки своїх дій?

Розрізняють відповідальність суспільну, колективну й особисту. Крім того, виділяють такі основні форми відповідальностей: політичну, правову, професійну, матеріальну, моральну.

На відміну від інших форм, моральна відповідальність характеризується, по-перше, тим, що обов'язки перед суспільством, яким повинна відповідати моральна діяльність, виступають у вигляді добровільно прийнятого обов'язку або бажання добра іншим людям; людина відповідає за це не тому, що так написано (наприклад у офіційній інструкції), а тому, що інакше не може. По-друге, моральна відповідальність як така (тобто коли її порушення не призводить одночасно до злочину, через правові та інші норми) виключає примусові санкції.

Таким чином, моральна відповідальність – це відповідальність перед суспільством і самим собою, узятими в їх органічній єдності, відповідальність, відбита через призму єдності суспільних і особистих інтересів; морально відповідальна людина, зраджуючи обов'язку, тим самим зраджує самій собі. Для людини аморальної відповідальність, яка не підкріплена реальною загрозою покарання, є порожньою фразою. Тому і говорять про таких людей, що у них немає совісті.

Почуття моральної відповідальності конкретизується у переживаннях вини (за те, що не зробив того, що міг і повинен був зробити) і гордості (за те, що виконав належне найкращим із можливих у даних умовах способом). Щоб ступінь вини і заслуги визначалися справедливо, треба уміти виділити об'єктивні основи моральної відповідальності, правильно знайти її міру.

Коли людина сувора до себе і може сказати: «Я відповідаю за все», такий підхід мобілізує, не дає розпускатися, але в той же час здатний породити надмірну напругу у ставленні до інших і до самої себе. Безвідповідальність перебуває за межами моралі, а неадекватна (та, що не відповідає об'єктивним і суб'єктивним умовам) відповідальність може породити небажані наслідки:

братися за те, що явно не по силах, а у невдачі звинувачувати себе – стрес для себе; або втручатися у все, вважаючи це своїм призначенням, а у невдачах звинувачувати інших – стрес для оточуючих.

Таким чином, у тій мірі, у якій людина може вплинути на неоднозначний результат дії своїми знаннями, бажанням й активністю, вона вільна і морально відповідальна за свою поведінку. І чим більше людина повинна і може знати і вміти, тим більша її відповідальність.

Список рекомендованої літератури

1. *Ващенко Г.* Виховання волі і характеру. – К.: Школяр, 1999. – 385 с.
2. *Зеленкова И. А.* Этика. Хрестоматия. – Минск, 2001.
3. *Малахов В. А.* Етика. – К., 2000
4. *Лахно А. І., Варенко В. М.* Християнська етика (в поняттях і категоріях). – К., 2002.
5. *Шостек А.* Бесіди з етики. – Львів, 1999.
6. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. – М., 1992.

Завдання для самостійної роботи

1. Як співвідносяться свобода і необхідність у моральній сфері?
2. У чому полягає моральний детермінізм?
3. Що таке моральна свобода?
4. У чому проявляється свобода морального вибору?
5. Що таке моральна відповідальність і чим вона характеризується?
6. Які особливості прояву моральної відповідальності в навчальних закладах?

Тема 7

МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ПЛАН

1. Спілкування як одна із форм людської діяльності і суспільних відносин.
2. Вплив суспільного життя на рівень морального спілкування.
3. Моральна культура спілкування як специфічний прояв у людських взаємовідносинах.

Характерною ознакою спілкування як форми активності є її моральна спрямованість, моральна культура людей, яка проявляється у спілкуванні (людяність, взаємоповага тощо). Тільки через спілкування з іншими людьми індивід може одержати засоби для задоволення своїх потреб і тільки у спілкуванні індивід знаходить і реалізує духовний зв'язок з іншими людьми. Спілкування, виступаючи як об'єктивна необхідність у всіх формах життєдіяльності і виникаючи одночасно із становленням людського суспільства і формуванням людини, не усвідомлюється як цінність, навіть у його суто практичному утилітарному смислі, протягом досить тривалого періоду. Коли же воно у суспільній свідомості епохи родового ладу усвідомлюється, то усвідомлюється як практичне, а не моральне «табу», наприклад цінність. Пошук же людиною особистого сенсу спілкування, потреба у спілкуванні, в процесі якого індивід утверджує себе як особистість і реалізує

себе як моральну істоту, – це результат всієї наступної історії людства, на тернистому шляху якої моральна культура, у тому числі і моральна культура спілкування, у певному розумінні виступає загальною формою практичної діяльності людей. Це значить, що у спілкуванні людей у тій чи іншій мірі завжди є спонуки (мотиви), які підтримують спілкування у культурних межах. Таким чином, спілкування виступає і як самостійна життєва цінність, де людина стає потребою для іншої людини як особиста індивідуальність. Тому-то враховувати індивідуальність іншої людини, поважати її – одна з істотних вимог моральної культури спілкування. Проте це можливо тільки за відсутності суспільно-соціальних обмежень у моральному спілкуванні людей.

Вчителю необхідно звернути увагу учнів на те, що, незважаючи на певну стабільність моральної культури спілкування, існування спадкоємності, цінностей і норм у реальній практиці, на різних етапах розвитку змісту конкретного суспільства і його членів життя може не тільки істотно змінювати цю культуру, але і спотворювати її аж до певної протилежності ідеалам і прагненням людей. Таким чином, можна зробити висновок про те, що ж таке «моральне спілкування». Це – сталі зв'язки між людьми, які опираються на панівну у суспільстві моральність і на духовну потребу у морально-психологічному взаєморозумінні.

Розкриваючи наступне питання, вчитель відмічає, що рівень культури спілкування, його моральний характер і спрямованість у своїй основі визначаються рівнем розвитку самого суспільного життя, яке може сприяти повнокровному спілкуванню людей і, отже, почуттю радості свого буття або, навпаки, породжувати почуття непотрібності, роз'єднаності з іншими людьми. Проте найважливіше значення у розвитку моральної культури спілкування має здатність людини до спілкування, ті переваги у виборі форми і стилю спілкування, які виробляються людиною у процесі виховання і самовиховання і які у немалій мірі залежать від морально-психологічних особливостей сприйняття людини людиною.

Оскільки спілкування є однією із найбільш фундаментальних вищих соціальних потреб людини, то воно проявляється

із самого народження. І хоча спілкування у перші роки життя несе спонтанний характер, в основі якого лежить у більшій мірі пасивність, ніж активність дитини, усе ж спілкування з іншими людьми виробляє у дітей почуття довіри до оточуючих, надії, емоційного піднесення. Але особливе морально-психологічне навантаження несе потреба у спілкуванні, і саме спілкування, у підлітковому, юнацькому віці. Це не тільки потреба у контакті узагалі, але і у взаєморозумінні, яке ґрунтується на симпатії і визнанні; це і потреба у емоційній підтримці й одночасно прагнення до самостійності і автономії, яке може обумовити появу суперечностей у спілкуванні і навіть кризу спілкування.

Вчителю необхідно при розкритті цього питання звернути особливу увагу учнів на те, що спілкування являє собою для людини практичне завдання, рішення якого ніколи не дається у готовому вигляді, а вимагає не тільки розуміння творчого, складного характеру людських взаємовідносин, але і часом тяжких пошуків для вироблення нових форм, стилів спілкування і навіть ритму, який буває різним. Невміння, а іноді й небажання розібратися в цих морально-психологічних особливостях взаємного сприйняття людей може породжувати стан самотності, яке тяжко, а іноді й трагічно переживається людиною. Світовідчуття самотності породжує почуття непотрібності, безглуздості життя. Не знаходячи близької, розуміючої його душі – «свого іншого», індивід втрачає надію на повноцінне спілкування і може вдатися до примітивних, хибних форм спілкування. У цьому можна виявити часом причини наркоманії, групової антисупільної поведінки.

Джерела самотності необхідно шукати не тільки у психічних особливостях сприйняття людиною людини, а й у способі життя. Очевидно, що міський, у великій мірі стандартизований спосіб життя може призвести до морально-психологічної роз'єднаності людей, де інтенсивні міжособистісні контакти призводять до дефіциту емоційних переживань, глибини спілкування із людьми і породжують відчуття «самотності серед людей». Проте вирішальною, визначальною, в остаточному підсумку, морально-психологічною основою самотності є її соціально-історична зумовленість.

Саме соціальні умови і розвинені на їх основі суспільні стосунки викликають своєрідні види самотності – соціальна, моральна, психологічна. І хоча власне психологічний феномен самотності має свою відносну самостійність, проте саме суспільні зв'язки визначають сенс того, що люди сприймають як самотність. Для обрунтування цього положення вчитель може звернутися до аналізу однієї з найбільш характерних тенденцій морально-психологічного самовідчуття людиною сучасного суспільства, суспільства в умовах ринкової економіки. Система економічних і політичних відносин постала перед людиною уособлюючою силою. Це, у свою чергу, призвело до повної апатії до конкретного індивіда.

Зв'язуючою ланкою між першим і другим питанням виступає моральна культура спілкування. Особлива роль моральності у розвитку особи полягає у тому, що вона пронизує всі види діяльності і відносини між людьми, включена у всі елементи її внутрішнього світу. За своєю суттю і призначенням у суспільному житті моральність має практичний характер. Аналіз моральності дозволяє говорити про специфічний спосіб освоєння світу людиною, у якій моральний досвід людства є одним із важливих підрозділів суспільної культури – моральної культури. Нарівні з іншими видами духовної культури – політичною, правовою, естетичною, художньою – моральна культура сприяє формуванню і реалізації соціальних якостей особи. Дуже важливо зрозуміти, що основним показником моральної культури є наявний рівень морального розвитку суспільства і особи, система моральних цінностей людини.

Таким чином, моральна культура включає у себе, по-перше, найбільш характерні для певної конкретно-історичної епохи моральні цінності, по-друге, ставлення до цих цінностей, яке реалізується у моральній здатності і готовності суспільства і особи відповідати назрілим потребам прогресивного розвитку. У такому випадку моральна культура особи включає у себе пізнання і засвоєння моральних цінностей суспільства, готовність і здатність особи до творчої реалізації моральних цінностей.

Вчителю необхідно застерегти учнів від неправомірного розуміння моральної культури особи як тільки міри оволодіння

панівними моральними цінностями, адже вони можуть слугувати критерієм розвиненості даного суспільства не самі по собі, а тільки при зіставленні зі справжніми суспільними інтересами. Тому-то критерієм розвитку моральної культури особи необхідно вважати якісну характеристику складених моральних цінностей.

Таке розуміння моральної культури дає можливість зрозуміти, що ж таке моральна культура спілкування. Тут необхідно враховувати як об'єктивні умови життя людей (єдність інтересів, життєвих позицій, які засновані на соціальній рівності), так і суб'єктивну здатність (яка формується завдяки всім факторам дії на особу – від сім'ї до трудових колективів – усього досвіду людства, набутого у процесі виховання і самовиховання) проникати у внутрішній світ іншої людини.

У процесі викладення матеріалу з цього питання вчителю доцільно звернути увагу учнів на дві сторони спілкування – «особистісну» і «безособистісну» (функціональну). Коли «безособистісне» спілкування регулюється частіше всього етикетом, стандартизуючи поведінку людей у типових ситуаціях, то «особистісне» спілкування у повній мірі є практичною формою існування самої моральності, розкриваючи увесь набір моральних спонук (мотивів) – від потреби утверджувати людське у людині, творити добро, давати щастя іншому.

Етикет, як сукупність загальноприйнятих, упорядкованих норм поведінки, покликаний регулювати безособисті стосунки між людьми, реалізуючи зовнішню культуру спілкування. Але, як і моральність, етикетні приписи, реалізовані у поведінці, манерах, емоційних реакціях, несуть інформацію про наявність загальних принципів взаємовідносин між людьми – гуманності і творчості. Особливо це характерно для демократичного етикету, який відображає вимоги, і які, у свою чергу, пред'являються однаково до всіх членів суспільства, незалежно від соціального становища – чемність і тактовність, доброзичливість.

На відміну від етикетної регуляції «безособистісного» спілкування, міжособистісне спілкування, або «особистісне», не може обійтися тільки зовнішньою, формальною регуляцією.

Повноцінним спілкування може бути тільки на основі високої моральної культури, розвинутого інтелекту, спеціальних знань у галузі психології спілкування і моральних стосунків. Оскільки відносини між людьми у процесі спілкування рідко бувають статичними, вони настійно вимагають активної творчості, взаємної довіри, поваги, любові і навіть самовідданості.

Список рекомендованої літератури

1. *Степин В. С. и др.* От классовых приоритетов к общечеловеческим ценностям // Квинтэссенция: Филос. альманах. – М., 1991.
2. *Титаренко А. И.* Нравственные основы общения. – М., 1979.
3. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. – М., 1992.

Завдання для самостійної роботи

1. У чому специфіка морального аспекту спілкування в умовах ринкової економіки?
2. Що таке етикет?
3. Які особливості спілкування в освітянських колективах?
4. Що таке особисте спілкування?
5. Назвіть основні принципи моральної культури спілкування?

Тема 8

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ ТОВАРИСЬКОСТІ, ДРУЖБИ, ЛЮБОВІ, СІМ'Ї

ПЛАН

1. Поняття товарисЬкості.
2. Дружба та її роль у встановленні і розвитку особи.
3. Любов як інтимне і глибоке почуття.
4. Роль сім'ї в житті суспільства і людини.

ТоварисЬкість – це стосунки між людьми, в основі яких лежать спільність інтересів і цілей та обумовлена цим солідарність, взаємна повага і довіра. ТоварисЬкість збагачує зв'язки, які встановлюються між індивідами у спілці, де вони виступають стосовно один одного як партнери, і у співробітництві, де вони – колеги, доповнюють їх новими формами спілкування, такими, як суспільна робота, загальноне дозвілля, розвага, спорт та ін. В основі товарисЬкості може бути і спільність пережитого минулого, пам'ять. Особливу міць додає ідейна спільність, однакове розуміння сенсу життя, призначення людини у суспільстві, коли «товариш» означає однодумець, а справа, яка пов'язує товаришів, – права і справедлива.

ТоварисЬкість – одне із виражень колективізму, який забезпечує особистості підтримку, моральну і психологічну захищеність, у тому числі перед обличчям біди.

На відміну від товариськості, дружба – більш глибоке, інтимне спілкування. Дружба – це міжособисті стосунки, які базуються на спільності інтересів і взаємній прихильності. Етимологічна близькість поняття «дружба» до понять «споріднення», «товариськість» і «любов» відображає історичний процес диференціації і взаємопроникнення інструментальних (практична взаємодопомога і виручка) і емоційно-експресивних (співчуття, взаєморозуміння) функцій спілкування.

У первісному суспільстві дружба звично пов'язувалася із символічним порідненням (кровна дружба, побратимство, братерство по зброї) і частенько була принципово нерозривна, а правові обов'язки друзів жорстко фіксувалися традицією.

Із розпадом общинно-родових зв'язків поняття «дружба» поступово відділяється від спорідненості і зближується із товариськістю, яка базується вже на спільності інтересів. Першопочатково акцент робиться на практичній доцільності дружби (наприклад у софістів).

Ускладнення взаємовідносин особи і суспільства загострюють потребу в емоційному контакті і психологічній інтимності, що приводить до індивідуалізації дружби, зближення її із любов'ю і, нарешті, до уявлення про друга як про «друге я» (засвідчено в Діогена, який приписує цей вираз Зенону).

Психологічний зміст і функції дружби змінюються із віком. Дитяча дружба нерелективна, безпосередня і пов'язана головним чином зі спільною діяльністю. Проте вона є справжньою школою альтруїзму, вірності і здатності зрозуміти іншого.

Із розвитком самосвідомості у підлітковому і юнацькому віці з'являється потреба в інтимній дружбі, яка носить «сповідувальний» характер, де можна було б обговорити і співвіднести власні переживання. Юнацька дружба, як перша самостійно обрана симпатія, надзвичайно емоційна і в значній мірі є попередницею любові. У дівчат потреба в інтимній дружбі виникає раніше і виражена сильніше, ніж у хлопчиків, які тяжіють до групового товариського спілкування. У період зрілості коло спілкування людей диференціюється, з'являються нові значущі прихильності

(любов, сімейні і батьківські почуття). Дружні стосунки втрачають свою винятковість і поєднуються з іншими стосунками (сімейними, суспільними, виробничими). Роль друга залишається. Однак надзвичайно важливо те, що особливо сильно проявляється у кризових для особи ситуаціях.

Як сила, що об'єднує людей, дружба завжди вважалася важливою соціально-моральною цінністю. Не випадково у широкому розумінні поняття «дружба» значить не тільки міжособистісні, але й соціальні відносини (дружба народів, договір про дружбу між державами тощо).

Античні філософи вбачали у дружбі космічну силу поєднання (на противагу ворожнечі). В історії етичної думки безкорисливість і самовідданість «істинній дружбі» здавна протиставлялися «хибним» стосункам, які ґрунтувалися на користолюбному розрахунку. Але вже французькі матеріалісти (Гольбах, Гельвецій) показали відносність такого розмежування (потреба вилити душу може бути не менш егоїстичною, ніж бажання користуватися грішми друга).

В основі моральної оцінки певних відносин дружби лежить характер її загальних цілей і принципів: чи слугує дружба досягненню високої суспільної мети, чи виходить із часткових, групових інтересів. Кодекс дружби – це втілення моральних норм ідеального людського співжиття взагалі, він несумісний із егоїзмом, зрадою, нестійкістю переконань.

Найбільша моральна цінність дружби полягає у тому, що вона у більшій мірі, ніж інші форми стосунків, виражає вироблені культурою уявлення про те, якими повинні бути людські взаємовідносини.

Особливу сферу людського спілкування, складну і водночас багату людськими пристрастями, емоційним напруженням і змістом моральних відносин являє собою любов. Як специфічне почуття, любов не піддається формальному визначенню. Вона заснована на відкритті максимальної цінності певної людини. Любов не scuта навіть моральними оцінками і цим відрізняється від дружби. Люблять не «тому що», а «не зважаючи ні на що».

Любов, як інтимне і глибоке почуття, може бути спрямована на іншу особу, людську спільність або ідею (любов до дітей, батьків, вітчизни, життя, істини і т. п.). Проте сутність любові найбільш повно проявляється у стосунках між людьми: найяскравіша її форма, загадкова і невідворотна по силі дії, – індивідуальна статевая любов. Абсолютне прийняття конкретної людини приводить до того, що правила поведінки й оцінки втрачають тут свою незаперечність, стають відносними, підпорядкованими конкретному людському зв'язку.

Любов – одна із форм подолання відчуження людини від людини, і тому-то вона може бути визнана вершиною морального ставлення до людини. Але це така вершина, з якої добре видно обмеженість усякої абстрактної моралі. Любов самозаконодавча, вільна. Звідси випливає її трагічність, породжена конфліктом «абсолютності» пануючих вимог і їх відносності у межах любові. Трагічний початок (основа) несе в собі не тільки нещасна, але і щаслива, взаємна любов, з ще більшою силою виштовхуючи закоханих за межі буденного і загальноприйнятого. Особлива роль любові у моральному очищенні, прилученні до справжніх цінностей, втілених в ідеях, Бозі або людині, визнавалася різними культурними традиціями: на любов указували Платон (прилучення до світу справжніх сутностей – ідей через проходження стадій), Августин («пізнаємо настільки, наскільки любимо»), німецькі романтики.

Джерело ціннісно-пізнавальної здатності любові розкриває Л. Фейєрбах: вона «підносить предмет до сутності, і, таким чином, предмет тільки як сутність стає об'єктом любові». Г. Гегель підкреслює перетворюючу роль любові: «Вона знімає однобічність, всі винятки, всі межі добродетностей...». Пізнання любові в історії культури здійснювалося не тільки як проникнення у її сутність і обрuntuвання відкритої у ній цінності реальної людини, але і як зведення у ранг абсолютної цінності самої любові.

Любов – вільний прояв людської сутності: вона не може бути приписана або примусово переборена. Любов не підпорядковується ніякому нормуванню, але у моральному принципі любов,

яка ставиться людині за вищій обов'язок, знаходить вираження в уявленні про людину як вільну особу, що приймає на себе всю повноту відповідальності. В остаточному підсумку у любові проявляється прагнення людини до цілісності і сприйняття світу у всьому його багатстві.

Любов має дві органічно пов'язані між собою основи – біологічну і соціальну. Пройшли тисячоліття, перш ніж ці основи злилися воедино, перш ніж соціальна основа, яка доповнила біологічний потяг статей, породила ту єдність, назва якої – любов.

При усій своїй інтимності, індивідуальності любов, як соціальне почуття, є у відомій мірі функцією часу і суспільних звичаїв, а тому має і свою історію. Статева любов, паростки якої виникають і розцвітають ще у рабовласницькому суспільстві, була принаймні для незначної частини духовно багатих представників цивілізації справді великим началом. Вона поклала основу новій епосі гуманізації сексуальних відносин, процесу подолання зоологічного інстинкту у відтворенні поколінь. Кожній суспільно-економічній формації притаманна якісно відмінна форма відносин у тому числі і любовних, що відображено у світовому мистецтві і літературі. Так, любов по-різному представлена в Овідія, Петрарки, Шекспіра, О. С. Пушкіна, Л. М. Толстого, Хемінгуей. Але вся її різноманітність не виключає і загальнолюдського у ній. Елементами загальнолюдського у любові є фізіологічна пристрасть, своєрідність емоційних переживань, естетико-психологічні аспекти, ідеалізація коханого або коханої.

Зрештою, товариськість, дружба і любов стають справжніми феноменами тільки у сімейно-побутовій моралі.

Сімейно-побутова мораль – це сукупність норм і правил, які регулюють взаємовідносини між людьми у сім'ї, а також у сфері дозвілля і «вільного» спілкування. Як і інші сфери людського життя, сімейно-побутова мораль історична, до того ж нормативні приписи і реальна поведінка людей часто не співпадають. Так, архаїчні суспільства прагнули жорстко регламентувати всі людські стосунки, особливо шлюбно-сімейні (правила вступу у шлюб, права та обов'язки подружжя, взаємовідносини дітей і батьків

тощо). Поступово сфера індивідуального вибору розширилася, а саме поняття особистого життя почало трактуватися як дещо автономне, вільне від зовнішньої соціальної регламентації.

Сім'я активно бере участь у відтворенні як фізичного існування індивідів, так і певного способу життя. У свою чергу, зміст і спрямованість суспільно-історичної активності сім'ї (а отже, сам характер сімейних стосунків) у кінцевому підсумку залежить від соціально-економічного ладу. Немає, мабуть, іншого інституту, який був би так чутливий до змін, які відбуваються у суспільному житті, який би із такою наочністю відображав і досягнення суспільно-історичного прогресу, і його труднощі, суперечності, як сім'я. Думка про так звану консервативність сім'ї є тільки перекрученою, по суті, хибним витлумаченням того факту, що сім'я реагує на переміни, які відбуваються у суспільстві, у своєрідній формі. Обумовлено це її специфікою як інтимної, відносно замкненої групи, джерела єдності якої не тільки у спільності інтересів і прагнень її членів, у їх взаємозалежності і взаємодопомозі, але й у самих глибинах людської натури, почуттях подружньої і батьківської любові.

Важливою проблемою у сімейно-побутовій моралі є проблема виділення груп факторів, які суттєво впливають на моральність особи. Це – соціальне середовище, діяльність і власне сімейне виховання.

Соціальне середовище включає макро- і мікросередовище. Сутністю першого є панівні у суспільстві виробничі відносини, а також ті елементи суспільної надбудови, які виступають стосовно до особи як об'єктивні, які не залежать від її волі і свідомості (наприклад система державних установ). Мікросередовище – це є безпосереднє оточення людини, яке повсякденно діє на її свідомість і поведінку. Співвідношення макро- і мікросередовища – одне із проявів діалектики загального і особливого. Інакше кажучи, мікросередовище не завжди і не у всьому (як за суттю своєю, так і за характером впливу на індивіда) ідентичне макросередовищу.

Таким чином, сім'я – це мікросередовище, свого роду соціальний мікрокосм, бо її структура являє собою найбільш близьку

до «оригіналу» модель структури суспільної. У внутрішньому спілкуванні і взаємодії поданий максимум (у масштабі малих соціальних груп) соціальних компонентів: вікові і професійні спільноти, жіноча і чоловіча частини населення, причому, сімейні ролі кожної людини тісно взаємодіють з її соціально-професійними ролями, чи то іде мова про виробничу працю, чи то – про виховання дітей.

Діяльність, як компонент сімейно-побутової моралі, в основному виступає як побутова праця. У цьому плані існує певна відмінність між міською і сільською сім'єю. В останній діти у міру своїх сил систематично беруть участь у підсобному господарстві, що більше сприяє, ніж перешкоджає розвитку особистості підлітка. Винятковість, у деякій мірі, міської сім'ї із виробничого процесу, обмеження її зв'язків із економікою тільки сферами торгівлі і споживання може створювати у сімейному вихованні труднощі, які не відомі сільським сім'ям. У сільських умовах, зокрема, рідко спостерігаються випадки інфантилізму і факти побутового вандалізму підлітків – прямого наслідку незнання з власного досвіду ціни продуктів людської праці.

Говорячи про сім'ю як про важливий фактор формування моральної культури нових поколінь, а отже, всього процесу духовного виробництва, необхідно враховувати, що шкільна освіта, яка раніше мала вирішальне значення у цьому процесі, зараз перетворилася тільки в один із його аспектів. В «оснащенні» людської психіки, як справедливо пише А. Моль, досить значну роль відіграє «сьогодні» те, що людина «почує по радіо, побачить у кіно або по телевізору, прочитає у газеті по дорозі на роботу або узнає із розмови з товаришем по службі і сусідами; від школи залишається тільки імла напівзабутих понять». Це ще збільшує вплив сім'ї на культурний розвиток особи, бо саме у ній закладається фундамент тих почуттів, ціннісних орієнтацій, уявлень, які потім починають виконувати функції критеріїв відбору інформації, переваги одних її форм і джерел над іншими і т. д. До того ж сімейне виховання має широкий, практично всеохоплюючий діапазон, бо воно не зводиться до дидактичного

повчання, а включає всі форми впливу соціума на формуючу особу: спілкування і безпосереднє пізнання, працю і особистий приклад оточуючих, оцінку реальної поведінки, заохочення і покарання. Можна сказати, що розвиток дитини органічно вписано у життєдіяльність сім'ї.

Виховний потенціал сім'ї, який проявляється на всіх етапах процесу становлення і розвитку особи, глибока специфічність, цілісність, комплексність сімейного впливу на свідомість і поведінку роблять сім'ю не тільки оптимальною, але, в принципі, і незамінною формою відтворення суспільства, коли під відтворенням розуміти як народження, так і соціалізацію дітей.

Список рекомендованої літератури

1. *Ващенко Г.* Виховання волі і характеру. – К.: Школяр, 1999. – 385 с.
2. *Ганго Б.* Будем как дети. Семейніе вечера. Минск 2002
3. *Малахів В. А.* Етика. – К., 2000.
4. *Розанов В. В.* Люди лунного света: Метафизика христианства. – М., 1990.
5. *Сухомлинський В. О.* Сто порад учителям. // Вибрані твори: В 5т. – К.: Рад. шк., 1976. – 2 с.

Завдання для самостійної роботи

1. Що таке товариськість?
2. У чому моральна цінність дружби?
3. Що таке любов?
4. Які основні фактори ми виділяємо у сімейно-бутовій моралі?
5. Як проявляється моральність у шлюбно-сімейній сфері?
6. У чому проявляється єдність і відмінність між товариськістю, дружбою, любов'ю?

Тема 9

СЕНС ЖИТТЯ І СТАВЛЕННЯ ДО СМЕРТІ

ПЛАН

1. Людина – творець своєї долі.
2. СENS і мета життя.
3. Смерть і безсмертя.

У стародавньому світі існувало уявлення про те, що життям кожної людини керують всемогутні боги. У міфології деяких народів зустрічаються вже образи богинь або богів, які ніби спеціалізуються на цьому. Це, наприклад, образи старогрецьких Мойр – богинь людської долі. Це три старі пряді – Атропос, Клото та Лахесіс. Клото пряде нитку людського життя при її народженні, Лахесіс проводить її через усі мінливості долі, а Атропос – невідворотна – перерізає нитку життя, обриваючи її.

Пізніше виникли уявлення про Долю.

Людина не є володарем своєї Долі, тому вона змушена підкорятися їй. І якщо навіть людині вдається передбачити свою долю за допомогою різного роду пророкувань, гадань або астрології, то все одно вона не може уникнути накреслень долі.

Згадаймо хоча б «Пісню про віщого Олега» О. С. Пушкіна. Знаючи з пророкувань чарівника, що він повинен прийняти смерть від свого коня, князь Олег розлучається зі своїм улюбленцем. Повернувшись з походу, він визнає, що старий кінь

його давно помер. Значить, передбачення чаклуна не збулося – вирішує князь і просить показати йому останки коня. Але з черепа його улюбленця виповзає змія і жалить князя, від чого він вмирає. І, таким чином, пророкування збувається.

Поряд з уявленнями про невмолиму Долю, були також широко поширені уявлення про її різновидності: людський уділ, людську участь, фатум, фортуна. На основі первісних уявлень про Долю склалися також, з іншого боку, поняття про всезагальний закон або пануючу в світі необхідність, які, хоча вони й панують над людиною, не можуть бути нею пізнані та свідомо враховані, а з іншого – уявлення про божественний промисел або провидіння, які розкриваються перед людиною тільки завдяки релігії.

Уявлення про долю, необхідність і провидіння були пов'язані, як правило, з розумінням обумовленості людського життя зовнішніми, незалежними від самої людини причинами. Така точка зору призводила у кінцевому підсумку до фаталізму, що у людському житті нема місця випадковостям і вільному вибору людини. Але таке розуміння жорсткої обумовленості людського життя прирікало людей на пасивність, зневіру у власних силах і в те, що сама людина може хоч якось вплинути на хід свого життя або змінити його. І якщо, наприклад, вважалося, що людині судилося стати злочинцем у житті, то вона ним обов'язково ставала, бо «так їй на роду було написано», а не завдяки вихованню, збігові обставин чи власним діям.

Однак при цьому знаходилися люди, які впадали в іншу крайність і пробували довести, що життя людини цілком залежить лише від неї самої – від її бажань, волі, свідомості, і що людина може і навіть повинна будувати своє життя сама, не зважаючи ні на які зовнішні обставини.

Життя людини – це свого роду рівнодія, яка складається під впливом або в результаті складання багатьох, у тому числі й протилежних сил. Але кількість цих факторів або сил, які впливають на наше життя, настільки велика, що ми не спроможні їх навіть перерахувати, а тим більше – врахувати або передбачити наперед.

Отже, якщо це так, то, напевно, можна зробити висновок про те, що людина не може бути ні творцем, ні хазяїном свого життя, тому що навіть багато з відомих їй факторів або сил, які впливають на її життя, непідвладні її волі (наприклад, вона не може змінити спадковість або хід історії), а тим більше, непідлеглі їй ті сили, про які вона нічого не знає.

Це дуже непросте питання, і на нього не можна відповісти однозначно.

Людина не може ні передбачати, ні визначати наперед своє життя у всіх його подробицях і деталях і на всіх етапах свого існування. У той же час вона сама може визначати мету свого життя, вибрати шляхи, які ведуть до цієї мети, вирішувати самій, як жити; впливати на обставини, які, в свою чергу, здійснюють вплив на її життя; пізнавати і свідомо враховувати закони природи і суспільства, які мають вплив на її життя, а також загальні закони самого людського життя; передбачати з більшою чи меншою ймовірністю випадковості, які можуть зустрітися на її життєвому шляху, і багато іншого.

Сенс життя людини полягає у тому, щоб сприяти своїм життям процвітанню і розвитку людства. Жити тільки заради самого себе або для себе – безглуздо, бо це значить жити заради того, щоб жити. Така замкненість або зосередженість людини лише на самій собі, на своєму власному існуванні не враховує включеності нашого життя у життя всього людства, в якому ми становимо лише окремі ланки єдиного ланцюга. Звісно, щоб цей ланцюг не розірвався, кожна людина повинна турбуватися і про власне існування. Буває й так, що сил або вміння людини вистачає тільки на це. Але в нормальних умовах вона повинна турбуватися не тільки про власне існування, але й про те, щоб допомогти іншим людям і щоб хоча б на крок просунути суспільство вперед у вирішенні якоїсь з його численних проблем. Якщо цього не робити, то життя стає безглуздом і даремним. Та ще гірше, коли, нічого не даючи іншим людям або суспільству, жити за їх рахунок чи приносити їм не користь, а шкоду. Таке життя є не просто безглуздом, а паразитичним і злочинним.

Проте не слід поверхово та спрощено розуміти ці складні проблеми, бо це може призвести до значних життєвих помилок. Не потрібно поспішно судити про сенс і цінність життя іншої людини і робити висновки про даремність цього життя. Життя кожної людини цінне вже саме по собі. І те, що одній людині, з її точки зору, може здатися безглуздим або даремним, для іншої може бути безцінним і сповненим найглибшим змістом. «Не судіть і не судимі будете». Цей мудрий біблейський вислів свідчить про те, що вже у старожитності люди зрозуміли, наскільки небезпечно поспіхом судити про іншу людину або засуджувати її, виходячи лише з особистих уявлень про неї. Бо ж і в самих собі нам буває дуже важко розібратися, то чому ж ми з такою легковажністю судимо інколи про інших?

Ні безпорадна дитина, ні хвора стара людина, ні каліка, ні інвалід не приносять, здавалось би, своїм існуванням ніякої видимої користі суспільству. Але ж це не так, тому що кожен з них комусь дорогий, і добре вже те, що вони просто є, що вони живуть. Та навіть, якщо у них (з якихось причин) і немає близьких людей чи родичів, які б могли про них турбуватися, то навіть елементарне людське співчуття чи милосердя, суто людська солідарність, нарешті, розуміння того, що й кожен з нас міг би опинитися в такому становищі, повинні змушувати нас хоч якось полегшувати їхню долю та хоч якось допомагати їм, підтримувати їх добрим словом або увагою. Не роблячи цього, ми тим самим виявляємо неухважність і неповагу не тільки до цих людей, але й до самих себе. Вся історія нашого ХХ століття свідчить про те, що неухважність і неповага до людини може обернутися для вас трагедією.

Сприяття розвитку людства можна лише тоді, коли ти живеш його болями та тривогами, коли ти відчуваєш і розумієш їх, сприймаєш їх, як свої власні. Це важливо ще й тому, що тривоги та турботи, проблеми і потреби людства не залишаються незмінними: на кожному етапі історії або у кожному конкретному суспільстві і навіть у кожного покоління – вони свої. Тому необхідно насамперед їх добре знати, щоб відчувати за них від-

повідальність і щоб правильно вибирати з них, які у найбільшій мірі можуть скласти сенс і мету нашого життя.

Але вибір сенсу життя залежить не лише від потреб конкретного суспільства, у якому ми живемо, а й від наших власних задатків, нахилів і здібностей. Бо ж безглуздо займатися справою, до якої у тебе нема ні найменшого покликання, а тим більше – присвячувати їй усе своє життя. Якщо ми не знайшли себе і без будь-якого задоволення, через силу або тільки з почуття обов'язку робимо абияк те, що набагато краще могли б зробити інші, то тим самим ми не приносимо великої користі ні суспільству, ні самим собі. Тому треба прагнути робити насамперед те, що ми можемо зробити краще за інших, або що, крім нас, не зможе зробити ніхто.

Таким чином, потреби суспільства, з одного боку, і наше власне покликання, з іншого – ось те головне, чим визначається і в реалізації чого полягає сенс нашого життя. Людині, яка зуміла знайти для себе і об'єднати обидві ці сторони, життя ніколи не буде здаватися пустим або нікчемним. А визначивши для себе сенс життя, легше знайти і його мету.

Мета життя необхідна нам для того, щоб усвідомлено об'єднати всі наші вчинки та дії у щось єдине ціле, вміти бачити у кожній своїй дії частинку свого життя і узгоджувати ці дії між собою.

Якою конкретно повинна бути мета життя людини, може вирішити тільки вона сама. Але для того, щоб ця мета була досягнута, обов'язково треба знати шляхи, які до неї ведуть.

В молоді роки перед людиною відкривається багато різних шляхів і доріг. І вона, як витязь на роздоріжжі, повинна вибрати одну з них. Але яку саме? Якби ж то, як у казках, на життєвих роздоріжжях ставилися попереджувальні написи: що тебе чекає на тому або іншому життєвому шляху і куди він може тебе привести. Зрештою, не варто за цим особливо жалкувати. Якщо на життєвих шляхах і не ставляться покажчики, то є досвід людей, які по цих шляхах уже пройшли і можуть нам дещо про них розповісти.

Досвід цих людей вчить нас насамперед того, що не треба шукати в житті ні занадто легких, ні занадто важких шляхів. Кожен повинен вибрати свій життєвий шлях по своїй силі.

Під легким життям зазвичай розуміють безтурботне, забезпечене, повне задоволень, бездумне, але в той же час і безплідне життя. На жаль, таке життя не гідне людини і не може принести користі і повного задоволення ні їй самій, ні іншим.

Той, хто мріє про легке життя – або ледар, або боягуз. Людина зобов'язана працювати, щоб залишити на землі свій слід і чимось виправдати власне існування. А легкі шляхи у житті, як правило, швидко закінчуються і нікуди не ведуть. Ставши на такий шлях, можна тільки розгубити те, що маєш, «загубити» самого себе, потрапити у принизливу залежність від гірших представників роду людського, які уміло використовують у своїх цілях безвілля або слабкості інших. Саме «легкий» шлях у житті нерідко супроводжується різними пороками і злочинами.

Проте було б неправильно також прагнути вибрати якийсь надто складний або небезпечний життєвий шлях тільки тому, що він важкий. У молодості особливо привабливими здаються професії космонавта, моряка-підводника, розвідника, геолога. По-перше, тому, що ці професії, як правило, овіяні маревом романтики, за якою не зразу видно величезне напруження всіх сил і повсякденну титанічну працю, яких вимагають ці професії. По-друге, доки людина молода і сповнена енергії, їй будь-які труднощі здаються дрібницями.

Справді, не боятися труднощів і не шукати найлегших шляхів у житті – дуже благородно. Але перш ніж відважитися на вибір життєвого шляху, пов'язаного з ризиком і небезпеками, необхідно серйозно зважити: чи твій це шлях і чи буде він тобі під силу? Якщо до вибраної тобою мети життя немає інших, більш простих і легких шляхів, і ти не збираєшся відмовлятися від своєї мети, то у такому випадку, звісно, вибір твій цілком виправданий. Але якщо тебе приваблюють лише самі труднощі цього шляху, то краще відмовитися від нього, тому що юнацький порив може швидко згаснути, романтичні мрії – розвіятися і за-

лишаться лише труднощі, які можуть зробити малопривабливим і малоприємним твоє подальше життя. Будь-які труднощі повинні бути виправданими, і кожен шлях має до чогось вести.

Але життєвий шлях людини може бути не тільки «легким» або важким, але й чесним або безчесним.

Нерідко у житті так складаються обставини, коли людині доводиться робити вибір: погодитися на безчесний для неї шлях і дійти до своєї мети, або ж залишитися чесною та відмовитися від своєї мети, утруднити її досягнення або навіть позбутися життя. Треба мати неабияку мужність, чималу віру в себе і в людей, у торжество добра, справедливості, істини, щоб зробити єдино правильний вибір і не розкаюватися потім у скоєному. Людські підлість, боягузтво, обман, насильство, зрада не знаходять собі виправдання, тому що вони не тільки приносять шкоду іншим людям, але й позбавляють саму людину, яка здійснює їх, честі та гідності.

Життя більшості видатних людей, які зуміли зробити великі відкриття і досягнення, незвичайне ще й тим, що кожен з них ішов по ньому ще незвіданим шляхом, прокладаючи його для інших. Ось з кого у першу чергу слід було б брати приклад, вибираючи свій життєвий шлях. Правда, такий шлях надзвичайно важкий, вимагає чималих здібностей, напруження усіх життєвих сил і для обираючих його нема ніяких гарантій того, що намічена ними мета буде досягнута. Але ж недаремно кажуть, що «дорогу осилить той, хто йде», а якщо повезе, то й мета буде реалізована, і буде прокладений або хоча б намічений новий шлях у житті, по якому потім зможуть піти й інші люди.

У людському житті багато залежить від того, як сама людина ставиться до свого життя: благоговійно чи презирливо, із захватом чи критично, з гумором чи скептично. Тому важливо з'ясувати, чим визначається це ставлення людини до свого життя?

На перший погляд може здатися, що ставлення людини до життя визначається самим життям: якщо життя у людини легке, приємне, різноманітне, то й вона буде позитивно ставитися до нього, а якщо, навпаки, людину на кожному кроці переслідують всілякі

лиха та нещастя, день за днем проходять одноманітно і сумно, то таке життя може викликати у людини тільки відразу.

Одне з мудрих правил життя гласить: не бажай і не чекай від життя неможливого чи принаймні надто багато – і тоді ти зможеш уникнути у ньому розчарувань і будеш вдячним йому за те, що воно може дати. Але як визначити ту грань, яка відділяє можливе від неможливого? Чи що значить у житті це «надто багато»? На жаль, на ці питання готових відповідей нема і бути не може. Кожен з нас може відповісти на них тільки самому собі, бо що для одного значить «надто багато» – для іншого може означати «надто мало» або «достатньо».

Сукупність найбільш важливих або типових для даної людини ставлень до життя називається її життєвою позицією. Усвідомлена життєва позиція формується у людини на основі певного цілісного розуміння світу, життя і самої себе, тобто на основі її світогляду.

Життєва позиція людини знаходить свій прояв у її практичних діях, а також в її оцінках, цілях, прагненнях. При цьому дії людини, яка має певну життєву позицію, відрізняються цілеспрямованістю та послідовністю. Така позиція дозволяє людині у будь-яких життєвих обставинах залишатися собою, проводити певну лінію поведінки, а не пливти за течією.

Головна характеристика життєвої позиції людини – це міра або ступінь її активності. Якщо людину хвилюють не лише її власні справи, але й все те, що відбувається у колективі, у країні, у світі, і вона не відчуває себе при цьому лише стороннім спостерігачем, а намагається якось вплинути на ці події, відстоювати і боротися, то про таку людину звичайно кажуть, що вона займає активну життєву позицію.

Якщо людина високо оцінює свої можливості, переконана, що своїми діями вона здатна щось змінити на краще, прагне бачити у житті насамперед його світлі сторони, вірить у те, що, не зважаючи на тимчасові поразки та труднощі, у світі все одно візьмуть гору істина, добро і краса, то таку людину називають оптимістом.

Поверховий, необрунтований оптимізм легко переходить у свою протилежність – песимізм, для якого характерні безнадійність, смуток, невіра у краще майбутнє і схильність бачити у житті тільки все погане, його темні сторони. У той же час справжній, мужній, заснований на глибокому знанні життя та його суперечностей оптимізм може зберігатися навіть у людей безнадійно хворих або нещасливих у особистому житті, якщо, звісно, вони не відділяють свого життя від життя інших людей, суспільства, країни.

Найбільш повно життєва позиція людини проявляє себе і реалізується у її способі життя. Спосіб, або стиль, життя характеризується не тільки тим, для чого або заради чого людина живе, але й тим, як вона живе.

Спосіб життя визначається і тим суспільством, у якому вона живе (рівнем його матеріального та культурного, духовного розвитку, існуючими у ньому національними та іншими традиціями), місцем і становищем людини, яке вона займає у даному суспільстві, її належністю до певної групи або класу, її життєвою позицією, її статтю, віком, станом здоров'я, характером тощо.

Усе, що має початок, має і свій кінець. Так і наше життя.

Є люди, які уникають не лише розмов, але навіть думок про смерть. Чому вони так роблять? Мабуть, тому, що згадки про смерть їм дуже неприємні. Одним вони нагадують про втрату близької людини, іншим – про можливість такої втрати. Але найчастіше люди, особливо молоді, відчують якусь неусвідомлену неприязнь до смерті і навіть страх перед нею. Та чи варто піддаватися цим почуттям? Чи не краще перебороти їх у собі і мужньо подивитися на те, що нас чекає?

Життя треба сприймати таким, яким воно є, у всіх його найрізноманітніших проявах, одним з яких і є якраз смерть. Але це зовсім не значить, що оскільки ми думаємо про смерть, то повинні жити у постійному страхі перед нею або в її постійному очікуванні. Поводитися так було б не менше по-дитячому, ніж не думати про неї зовсім або ж думати, що смерті взагалі не існує. Навпаки, ми повинні замислюватися про смерть, щоб

подолати страх перед нею і ставитися до неї саме так, як вона цього заслуговує.

А лякає нас найчастіше не сама смерть, а наше про неї неправильне уявлення. Смерть – це лише припинення нашого індивідуального існування, яке так само природне, як і те, що після сонячного дня настають сутінки. Нас же не лякає знання про це і не заважає нам насолоджуватися променями сонця. Воно лише нагадує нам, що день рано чи пізно скінчиться, а ми повинні встигнути зробити те, що намітили.

Але майбутній захід сонця не лякає нас тому, можливо подумаєш ти, що ми знаємо й інше: завтра почнеться новий день, і сонце зійде і буде світити знов, а наше життя більше ніколи не повториться.

Тут мова йде не про переселення душ або про потойбічне існування, якими люди утішали себе, щоб подолати свій страх перед смертю. Тут зовсім інше. Наше життя обов'язково повториться в інших людях: у наших дітях, у тих, хто буде продовжувати нашу справу або розвивати наші ідеї, навіть у тих, хто колись буде вчитися у цій же школі або ходити по тих же вулицях, що й ми.

Доки Земля обертається навколо Сонця, доти буде продовжуватися і ланцюг днів і ночей, які змінюють і повторюють одні одних. І доки будуть існувати на Землі або у Космосі люди, теж буде продовжуватися чергування і повторення їхніх життів, їхніх народжень і смертей. Так що лякає нас найчастіше не наша майбутня смерть як явище, а те, що очікуватиме нас після неї. Іншими словами, нас лякає невідомість.

Не розуміючи природи «душі» та вважаючи її безсмертною, люди склали міф про її посмертне існування і воздаяння або розплату за земні заслуги чи гріхи людини у раю або у пеклі. Ніхто з людей при житті не міг знати вироку, який буде лише після смерті винесений ділам його, тому кожен лякався ймовірності бути приреченим на «вічні муки», які, можливо, чекають його після смерті.

Але, мабуть, не тільки віруючі відчували страх перед смертю і тим, що за нею може на них чекати. Такий невмотивований страх,

як і, наприклад, острах дітей перед темрявою або перед самотністю, міг бути одним із проявів «інстинкту життя» або, точніше, «інстинкту самозбереження», який сформувався у ході еволюції і становив своєрідну захисну реакцію людини на ті небезпечні ситуації, які могли загрожувати їй у незнайомому місці і про які вона нічого не знала. Релігія могла тільки по-своєму пояснити або посилити це почуття страху або ж, навпаки, ослабити його своїми обіцянками загробного життя і посмертної відплати.

Але були й інші спроби свідомо приборкати цей інстинктивний страх перед смертю, які здійснювали філософи. Наприклад, Епікур доводив: «Найбільш жахливе лихо, смерть, не має до нас ніякого відношення; коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настає, то нас уже нема». А Л. М. Толстой, який багато розмірковував про життя і смерть, писав: «Коли життя благо, то благо і смерть, яка є необхідною умовою життя». Багато інших мислителів, які прагнули за допомогою доводів розуму подолати несвідомий страх перед смертю, кожен по-своєму висловлював ці думки.

Головні з цих доводів, окрім тих, що вже наводилися, зводяться до наступних:

– смерть припиняє не тільки те, що прекрасне і приємне у житті, але також його гіркоти та страждання, тому для людини, яка втомилася від життєвих незгод і страждань, смерть може бути благом і порятунком;

– іноді смерть може зберегти людську гідність, врятувати людину від ганьби, тому краще мужньо померти, ніж безчесно жити;

– своєю смертю людина може врятувати життя іншої людини або визволити з біди багатьох людей; така смерть, яка прийнята за Батьківщину або інших людей, – шляхетна;

– добровільна смерть, прийнята за інших людей заради їх життя – це героїство або подвиг, така смерть може зробити людину безсмертною;

– поваги і захвату заслуговує й той, хто йде на смерть, не бажаючи відмовитися від своїх переконань.

Таким чином, смерть інколи може бути не тільки злом, але й благом. Як природне закінчення життя, коли пройдений весь «життєвий цикл» і настала старість, коли досягнута мета життя і вичерпані духовні та фізичні сили – така смерть тільки бажана і не має нічого страшного. Але зовсім інша справа, коли людина, внаслідок безглуздої випадковості, хвороби або насильства, гине у розквіті сил. Така смерть справді страшна, і вона сприймається нами, як величезна несправедливість, бо вона – протиприродна.

Особливо несправедлива і страшна насильницька смерть. Немає більш важкого злочину, ніж позбавити життя іншу людину, незалежно від того, роблять це окремі люди чи суспільство, держава. Тому у багатьох цивілізованих країнах взагалі скасована смертна кара як міра покарання. Насильницьке позбавлення людини життя може бути допустимим лише в одному-єдиному випадку: коли немає іншої можливості запобігти або отримати ще більше зло, яке робиться самим існуванням даної людини іншим людям.

Але і у цьому випадку неправомірно керуватися принципом: око за око, зуб за зуб, смерть за смерть. Закон кровної помсти, який дійшов до нас з сивої давнини, не здатен налагодити несправедливість у сучасному її розумінні, бо зараз вищим критерієм вчинків людини повинно бути не просто збереження роду, а усього людства. Цей закон суперечить гуманності, оскільки його виконання може призвести і, як правило, призводить до ще більшої несправедливості.

Будь-яка розправа над людиною без суду і слідства теж антизаконна і карається, як злочин. Тисячу разів повинні бути зважені та перевірені всі обставини, абсолютно доведена вина людини, перш ніж її можна буде назвати злочинцем і перш ніж може бути прийняте фатальне рішення. Наприклад, у Франції смертна кара була скасована після того, як внаслідок судової помилки засудили до позбавлення не винного юнака. У інших країнах вища міра покарання застосовується лише по відношенню до найбільш небезпечних і не виправимих злочинців, які відрізняються нелюдською жорстокістю або заподіяли велетенську шкоду всьому суспільству. Не караються законом лише ті

випадки вбивства, які скоєні у безвихідному становищі з метою запобігання ще більш важкому злочину чи з метою самооборони.

Життя людини було б, мабуть, дорогою в нікуди, якби воно торувало шлях тільки до смерті. Але ж, якщо подумати, то і смерть людини – це не просто якийсь глухий кут, у якому все закінчується. Швидше смерть – це межа, до якої продовжується наше індивідуальне існування. А далі що? Порожнеча? Але ж не може те, що було чимось, зовсім зчезнути чи перетворитися у ніщо.

Закон збереження матерії та енергії доводить, що все, що існує, з чогось виникло і не може безслідно зникнути, а може тільки перетворитися в інші форми. Значить сама людина та її життя теж не проходять безслідно, а перетворюються у щось інше. Але у такому випадку і смерть людини слід розглядати як форму переходу з одного стану в інший, тобто, з цієї точки зору, вона є одночасно і кінцем, і початком. Кінцем нашого життя, нашого індивідуального існування, і початком якогось нового, іншого існування.

Вже в стародавності почали складатися різноманітні погляди на потойбічне життя людини, яке, на відміну від обмеженого, кінцевого життя, розглядалося як вічне існування або безсмертя. При цьому чимало мислителів вважали, що людина після смерті знову перетворюється у ті «першостихії» чи «першоелементи», з яких вона колись виникла. Найчастіше цими першостихіями вважалися земля, вода, повітря та вогонь. І зараз ще від людей похилого віку інколи можна почути вираз: «З землі людина вийшла і в землю піде». Мабуть, саме з цими уявленнями пов'язаний і звичай хоронити людину: віддавати її тіло землі, вогню чи розвіювати її попіл у повітрі.

У всіх релігійних концепціях утвердилася точка зору, згідно з якою тільки тіло людини смертне, а душа її вічна і вона може продовжувати своє потойбічне існування у раю чи у пеклі.

Але нерідко висловлювалися й інші точки зору. Наприклад, про те, що людина стає безсмертною завдяки пам'яті про неї інших людей. Давньокитайський філософ Лао-цзи писав: «Хто вмер, але не забутий, той безсмертний».

Висловлювалися також судження про те, що людина досягає безсмертя у своїх діях, але істинно людське безсмертя – «у славі, заслугах і діяннях».

Справді, найдовше людина продовжує жити в тому, що вона зробила для інших людей, у творіннях своїх рук і свого розуму. Хіба не можна вважати безсмертним, наприклад, Гомера, який жив майже три тисячі років тому? Бо ж поки будуть існувати люди, вони будуть насолоджуватися його геніальними поемами «Іліада» і «Одісея», дізнаватися з них, як жили греки та інші народи у ті давні часи. Так само люди будуть завжди захоплюватися і безсмертними творіннями Софокла, Арістотеля, Вергілія, Авіцени, Данте, Шекспіра, Сервантеса, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаеля, Бетховена, Чайковського, Рахманінова, Шевченка, Лесі Українки і багатьох інших.

Звісно, все це – люди знамениті, які відзначалися не тільки геніальністю, але й величезним працелюбством. Але хіба і ті, хто менш відомий або навіть не відомий зовсім, не продовжують жити серед нас? Адже буквально все, чим ми сьогодні користуємося, створено для нас працею людей, які продовжують жити у своїх роботах. Отже, цей факт ще раз підкреслює, що наше життя – це не тільки шлях до смерті, але й дорога у безсмертя. І чим більше людина встигне зробити на землі, тим довше вона буде існувати і після смерті.

Життя – це безцінний дар, який людина отримує при своєму народженні. Але як вона зуміє розпорядитися цим даром, залежить від неї самої. Адже можна поводитися так, як звичайно поводяться діти, які, отримавши від дорослих карбованець, витрачають його на солодоші. Так і життя можна потратити на задоволення, на те, щоб отримати в ньому якомога більше приємних вражень і насолод. Та життя, витрачене тільки на задоволення, – пусте життя. У кращому випадку від нього можуть залишитися тільки приємні спогади, які, однак, служать дуже малою втіхою у хворобах і стражданнях, якими доводиться розплачуватися за багато «радощів земних». Як не розумно було б зовсім уникати задоволень, які за малу плату пропонує нам життя, так тим більш безглуздо було б витратити його тільки на задоволення.

Саме тому, що життя має величезну цінність вже само по собі, було б нерозумно обмінювати його на щось менш цінне, у тому числі і на задоволення. Людина повинна дорожити своїм життям навіть тоді, коли воно у неї чомусь не складається, коли у ньому більше турбот і печалей, ніж веселощів і радощів.

Роблячи своє життя розумним і осмисленим, підкоряючи його великій меті, заповнюючи його самовідданою працею на благо людства чи присвячуючи його іншим людям, людина тим самим багатократно збільшує цінність свого життя. І навпаки: якщо людина живе тільки одним днем, розмінює своє життя на багато дрібних, випадкових справ, якщо вона шукає тільки власної вигоди чи задоволень, тобто старається тільки для самої себе, то її життя і у самому кінці – перед смертю – варте стільки ж, а то й менше, ніж на самому початку – відразу після народження.

Життя дитини, яка ще нічого не встигла, а лише потребує постійної турботи та уваги, є величезною цінністю і для її батьків, і для суспільства. По-перше, тому, що, допомагаючи встати на ноги іншій людині, ми тим самим у певній мірі вже виправдовуємо і власне існування, робимо його більш цінним. І всі батьки потай сподіваються, що їхні діти, коли виростуть, зможуть зробити те, чого не зуміли зробити вони самі. По-друге, життя, яке ще тільки-но розпочалося, має особливу цінність і у зв'язку зі своїми необмеженими можливостями. Кожна людина за сприятливих умов може стати у майбутньому видатною особистістю, може зробити багато прекрасного, доброго, корисного. Тому обов'язок інших людей і суспільства полягає у тому, щоб забезпечити кожній дитині найбільш сприятливі умови для її розвитку та реалізації її можливостей.

Кожна людина, якою б чи ким би вона не була, має право на життя. Це, можливо, найбільш споконвічне і найбільш важливе з усіх людських прав. Отож кожна людина повинна мати можливість розраховувати на те, що це її право буде поважатися іншими людьми і буде забезпечуватися суспільством, у якому вона живе.

Ні колір шкіри, ні національна належність, ні стать, ні вік, ні переконання, ні стан здоров'я не дають ніяких, навіть наймен-

ших, підстав порушувати це священне право кожної людини на життя. Навіть порушуючи це право стосовно самої себе, людина теж у якійсь мірі скоює злочин проти людяності і людства: бо ж її життя належить не тільки їй одній. Єдиний виняток, який допускає порушення цього права, – це той випадок, коли людина своїми діями топче право на життя інших людей, заважаючи їх нормальному життю або завдаючи йому непоправної шкоди.

Найперший обов'язок кожного суспільства – забезпечити людині її право на життя. У той же час обов'язок самої людини – бути достойною цього великого права, використовувати його на користь, а не на шкоду іншим людям і самій собі.

Право на життя передбачає свободу, але не всездозволеність людських дій. У кожному суспільстві існують певні обмеження, у тому числі й ті, які стосуються способу життя, вихід за які або невиконання яких переслідується законом. Обман, шахрайство, розбій, насильство, експлуатація, вимагання, зрада – все це тіневі сторони людського життя, які забороняються не тільки правовими законами, але й моральними нормами, за невиконання яких людина піддається покаранню чи осудженню. Тому вона вільна у своїх діях і виборі способу життя тільки в рамках діючих законів і норм, які кожна людина повинна виконувати.

Право на життя передбачає також і високу відповідальність людини перед самою собою та перед іншими людьми за своє життя. Не тільки батьки чи близькі, друзі, але й все суспільство, і навіть усе людство, повинні бути зацікавлене у тому, щоб кожна людина могла розвинути і реалізувати всі свої здібності та можливості, а тим самим – і максимально сприяти просуванню людства по нелегкому шляху його вдосконалення.

Не замислюючись над життям, не маючи у ньому певної мети і не помічаючи його глибокого змісту, людина не розуміє цінності своєї життя і не відчуває за нього ніякої відповідальності ні перед іншими людьми, ні перед самою собою.

Алкоголізм, наркоманія, обжерливість, статева розпущеність – ось по суті головні козирі у колоді розваг, якими пробують підмінити справжнє, повнокровне, достойне людини життя. Навіть

так звана індустрія розваг, яка стала надзвичайно розвинутою у ХХ столітті, становить собою лише численні варіації на одні й ті ж теми: страху, сексу, насильства.

Що об'єднує різні бездумні способи марнування життя? Насамперед – прагнення будь-яким чином заглушити в собі сумління, сором, розум – саме ті якості, які підносять людину над тваринами, – і віддатися повністю якомусь одному бажанню чи почуттю, яке приносить нібито найбільшу насолоду. Але це зовсім не та «одна, але шалена страсть», яка підвищує та облагороджує людину, робить її життя більш цілеспрямованим. Це – хворобливий стан психіки, який опускає людину до рівня тварини і який швидко стає звичкою, переходячи поступово у хворобу і руйнуючи її розум, волю, здоров'я.

Ще більш страшне зло, ніж алкоголізм, – наркоманія, яка стала лихом сучасного людства і губить щорічно тисячі людських життів, головним чином – молодих. Людина, яка мала необережність пристраситися до наркотиків, за декілька років повністю руйнує свій організм, «спалює» життя, губить своє майбутнє, а інколи – і своїх дітей теж. Дуже часто пристрась до наркотиків штовхає людину на злочин, робить її інвалідом, позбавляє її людського вигляду, приносить велике горе близьким їй людям.

Гонитва за «гострими відчуттями», нерозбірливість у любовних зв'язках, торгівля власним тілом заради «легкого» і «приємного» життя не тільки принижують людську гідність, але й пов'язані з багатьма небезпеками, у тому числі й такими, як СНІД.

Ми не знаємо і не можемо знати про те, чи довго триватиме наше життя, ми можемо про це лише гадати. Але якщо ми будемо розраховувати лише на те, що воно триватиме ще довго, то така надія розхолоджуватиме нас, дасть нам привід не поспішати із здійсненням наших життєвих планів і задумів. Час буде змарнований, а будь-яка випадковість може обірвати раптово наше життя, так і не дозволивши нам здійснити нічого із задуманого. Тому краще не сподіватися на надто довге життя, а більш цінити час, кожен його мить, намагаючись зробити вже зараз щось

добре і корисне. Про це ж говорить і народна мудрість: «Не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні». Це значить, що необхідно цінувати і прагнути виправдати хоч чимось кожен день свого життя.

В юнацькому віці час повинен бути особливо дорогоцінним, тому що у ньому кожен день, не витрачений марно, може дати людині більше, ніж тижні завзятої праці у зрілі роки. У цьому віці закладається фундамент усіх здібностей і талантів, умінь і справ, і чим міцнішим і ґрунтовнішим буде цей фундамент, тим величнішим може стати і вся будівля майбутнього життя.

Прагнути взнати якомога більше, сформувати у себе кращі людські якості, виробити стійкі переконання – ось справи, достойні юності, яким слід присвячувати кожен день. І тоді не буде у житті місця нудоті, сумові, ліні, апатії, а буде, крім усього іншого, ще й тверда впевненість у тому, що така юність обов'язково принесе свої плоди, дозволить і в майбутньому здійснити задумане, яким би грандіозним і неймовірно важким, навіть нездійсненним, воно не здавалося на початку шляху.

Список рекомендованої літератури

1. *Ващенко Г.* Виховання волі і характеру. – К.: Школяр, 1999. – 385 с.
2. *Жизнь после смерти.* – М., 1971. – 319 с.
3. *Корніяка О.М.* Мистецтво гнучкості: Чи вміємо ми себе поводити? – К., 1995.
4. *Франк В.* Человек в поисках смысла. – М., 1990. – 367 с.
5. *Фрейд З.* Мы и смерть. – М., 1994. – 384 с.

Завдання і питання для самостійної роботи

1. Яке життя тебе більше приваблює: коротке, але насичене всілякими справами, чи довге, але сіре і безплідне?

2. Що людина може зробити для продовження свого життя?

3. Яке щастя тебе більше приваблює: те, яке людина відчуває від задоволення своїх щоденних короткочасних бажань, чи те, яке може їй дати лише досягнення мети свого життя?

4. Підготуйся до диспуту на тему «У чому полягає щастя людського життя?».

5. Чим визначається цінність людського життя? Чи може людина збільшити цю цінність? Як вона може це зробити?

6. У чому ти вбачаєш цінність свого власного життя?

Тема 10

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ І САМОВДОСКОНАЛЕННЯ

ПЛАН

1. Фактори, структура і механізми виховного процесу.
2. Засоби морального виховання.
3. Соціальні ситуації у зв'язку з моральним розвитком людини.

Людина як особа формується під впливом різних чинників. Вона зазнає цього впливу не тільки у дитячому і юнацькому віці, але протягом усього свого життя. Чинники можуть бути стихійними (коли немає суб'єкта, який свідомо ними керує), і тоді ми називаємо їх об'єктивними факторами виховання. Можуть бути цілеспрямовані (коли вони виходять від певного суб'єкта, який переслідує конкретну виховну мету), і тоді ми називаємо їх суб'єктивними факторами. Більшою мірою стихійно – у процесі соціалізації – пізнаються умови суспільного буття, відбувається пристосування до правил поведінки, до певної соціальної дисципліни. У процесі цим спрямованого виховання засвоюються цінності – моральні принципи, норми, ідеали.

У будь-якому суспільстві існує цілеспрямована дія на моральні орієнтації людей. У сучасному суспільстві основними «моральними вихователями» виступають сім'я, школа, церква. Проте вихов-

ний процес у цьому суспільстві виступає вельми суперечливим за своїми цілями. Сучасне життя в умовах конкурентної боротьби вносить хаос у моральні стосунки, змушує нехтувати тими гуманними мотивами, які лежать в основі моралі. А сім'я, школа, церква повинні вчити людинолюбності, співчуття, благородства. Неминучий глибокий розлад між тими почуттями і переконаннями, які формують життя, і тими, які проповідуються. Результатом такої двоїстої, суперечливої виховної дії на людину об'єктивних і суб'єктивних факторів виховання є або конформізм, лицемірство, або цинічне заперечення суспільної моралі і вульгарний гедонізм. В таких випадках мораль втрачає значення регулятора поведінки.

Людина є продуктом тих зв'язків, у які вступають люди: економічних, політичних, юридичних, національних та ін. Тому-то суспільство – це джерело, звідки особа черпає досвід, знання, уміння і навички, мотиви тощо. Людина залишає свій слід. Здобутки її діяльності, як результат спільної праці людей, формують те суспільне буття, яке і впливає на неї, визначаючи у певній мірі особистість кожного. Адже «людини взагалі», ізольованої від суспільства, ніколи не існувало.

Людина не тому людина, що вона складається із органів, тканин, клітин, що вона дихає і рухається, а тому – що вона вступає у суспільні відносини з іншими людьми, здатна працювати, думати і говорити, виробляти засоби праці, тобто брати участь у створенні певних суспільних обставин. До того ж кожна людина виступає у ролі вихованця і вихователя (як батько, член колективу, керівник, соціально активна особистість та ін.).

Моральне виховання, як організований і спрямовуючий вплив на людину, має свій суб'єкт, об'єкт, предмет і результат, свою мету і програму, своє об'єктивне середовище.

Суб'єктом виховної дії може бути кожна особа і кожний колектив, до якої і якого суспільство адресує певні вимоги – норми і критерії оцінки – для виконання відповідних виховних функцій. Це – суб'єкт організованої і цілеспрямованої дії. Він не тільки сприймає, але й передає інформацію, яка здійснюється комплексним механізмом виховної дії.

Об'єктом виховної дії виступають особа і колектив. У складному процесі морального виховання необхідно розрізнити особу як об'єкт виховної дії і як предмет цієї дії. У цьому випадку особа є не тільки об'єктом дії, але стосовно до предмета виховання вона виступає як суб'єкт дії. Така одна із характерних особливостей морального виховання.

Характерна ознака свідомої діяльності (індивідуальної і групової) полягає у тому, що вона здійснюється у відповідності із програмою, яка слугує своєрідною моделлю майбутнього. Програма організованої виховної дії припускає наявність відповідної мети, яка на основі об'єктивних потреб і реальних тенденцій виховного процесу визначає його спрямованість. Це та стала величина, стосовно до якої надбудовується виховна система.

Таким чином суспільство, виходячи із потреб цього функціонування і розвитку та зі стану і тенденцій морального виховання, за допомогою органів виховання адресує певні вимоги до сукупного суб'єкта морального виховання, який за певною програмою здійснює виховну дію на об'єкт виховання і добивається відповідних предметних виховних результатів. Це – найзагальніша структурна схема морально-виховного процесу в його «чистому» вигляді. Цей багатосторонній і суперечливий процес перебігає досить складно, взаємодіючи з комплексом об'єктивних і суб'єктивних, необхідних і випадкових факторів.

Усі фактори (об'єктивні і суб'єктивні) детермінують процес морального виховання, справляючи на особу безпосередню або опосередковану, необхідну або випадкову, невимушену або насильницьку, свідому або стихійну, позитивну або негативну соціалізуючу дію.

Першорядне значення для орієнтації функціонування і керування системою морального виховання має оволодіння механізмами, з допомогою яких здійснюється соціальна детермінація людської свідомості і поведінки й активна взаємодія особи і навколишнього середовища. Механізми формування особи пов'язані з механізмами впливу зовнішніх і внутрішніх факторів. Цей складний і суперечливий процес опосередкований численними

переходами, відносинами і зв'язками. Він реалізується у результаті багатоскладної взаємодії особи і зовнішнього середовища й обумовлений впливом об'єктивних факторів, модусом особи і певної ситуації, у якій діє індивід.

Цілісний механізм виховного процесу включає не тільки організацію об'єктивних дій на особу, але і виявлення суб'єктивних сил особи. Інтеріоризація і екстеріоризація є двома сторонами функціонування особи, вони складають двоєдиний зміст процесу активної взаємодії людини із середовищем. У процесі виховання особа не виступає як пасивний об'єкт дії. Вона формується як активний суб'єкт виховання, головним чином, своєю діяльністю. Це означає, що і самовиявлення особи як суспільної істоти включається у процес об'єктивної детермінації її моральної свідомості.

Механізм виховного процесу охоплює увесь комплекс взаємодіючих об'єктивних і суб'єктивних, зовнішніх і внутрішніх факторів.

Моральне виховання, як головна частина виховання взагалі, покликане формувати такий рівень морально надійної особи, який необхідний людині у трудовій, суспільній діяльності, у сімейних, дружніх та інших відносинах.

Для кращого розуміння сутності морального виховання необхідно розглянути спонукальні сили поведінки та її мотиви.

Однією із спонукальних сил у моральному вихованні виступають матеріальні і духовні потреби людини. Коли для матеріальних потреб характерна егоцентрична спрямованість, то у духовних переважає соціоцентрична. Предмети своїх матеріальних потреб людина використовує в основному одноосібно. Духовні же потреби людина задовольняє часто сукупно з іншими і задля інших.

Важливою спонукальною силою поведінки людини є інтереси. Вони бувають особистими і суспільними. Як мотиви поведінки інтереси виявляються у відповідних поглядах і прагненнях. Щоб інтереси спонукали до морально гідних дій, необхідно, щоб особиста зацікавленість у чому-небудь не протистояла інтересам інших людей.

На основі потреб та інтересів формується ряд почуттів. Неповненисть почуттів моральним змістом дуже важлива для морально вихованої особи. Одні і ті ж почуття можуть спонукати людину до протилежних вчинків. Так, наприклад, навіть любов здатна спонукати не тільки до високих проявів, але і до низьких. Нерозвиненість почуттів збіднює моральний потенціал особи. Більше того, як почуття, що з'єдналися з високими переконаннями і моральними якостями особи, залишаються тільки силкуваннями на добро, так і переконання, не зігріті моральними почуттями, не забезпечують моральної культури особи.

У моральній поведінці людини багато залежить від її звичок, вольових та інших рис характеру. Недостатньо сформувати у людині хороші переконання, розвинути її почуття, треба, щоб їх реалізація стала для неї звичним явищем. Тоді позитивні вчинки здійснюються простіше, легше, а отже, моральна лінія поведінки виступає більш сталою.

Моральне виховання здійснюється в усякій сфері діяльності. У моралі є для цього ефективне знаряддя – моральна оцінка: схвалення й осуд. А моральній оцінці піддається практично кожна дія, вчинок, намір тощо.

Формуванню зрілих моральних поглядів та оцінок у значній мірі сприяє освіта. Освіта формує непримиренність людини до різних відступів від моральних норм, загострює її чутливість до усякої несправедливості. І головне тут не в тому, на скільки оцінює людина «кількість» аморальної поведінки, а у тому, що вона оцінює її більш принципово, швидше виявляє. Проте сама по собі інтелектуальна культура не може забезпечити високу моральність. Нерідко ми спостерігаємо, що освіченість приводить до завищених оцінок самого себе, до претензій, які не відповідають справжнім можливостям особи.

Але духовний розвиток спирається не тільки на виховання людей кимось збоку – суспільством, колективом, батьками, – але й на самовиховання, на власні зусилля, які спрямовані на духовно-моральне самовдосконалення.

Поза складним ланцюгом залежностей між макросередовищем суспільства, мікросередовищем соціальної групи і світом

особи не можна зрозуміти соціальну ситуацію виховання. Виховна ситуація виникає у процесі активної взаємодії особи із середовищем. Ситуація – це «конкретне середовище», у якому діє людина. Створення об'єктивних ситуацій у розвитку людини, а також і відповідних механізмів соціальної дії має першорядне значення у побудові міцної і оптимально функціонуючої виховної системи. Об'єктивна система соціальних ситуацій, статусів і ролей, як правило, детермінує функції, акти поведінки і мотиви особи.

Статус особи можна розглядати у статичному і динамічному аспекті. Коли статичний аспект пов'язаний з фіксуванням прав та обов'язків, з визначенням міри їх співвідношення, то динамічний аспект пов'язаний з їх виконанням. Соціальна роль – це динамічний аспект, у якому індивід здійснює певні права та обов'язки, виконує свою роль, свої функції. Соціальна роль – це нормативно схвалений спосіб діяльності і поведінки. Немає соціальної ролі взагалі. Її реалізація пов'язана завжди і незмінно з конкретною професійною діяльністю і соціальними стосунками, з певними функціями, повноваженнями і дорученнями.

Функції, права та обов'язки членів колективу (соціальної групи) відносяться до його формальної (офіційної) структури. Формальна структура соціальної групи пов'язана із її діловими (трудовими, навчально-виховними, службовими тощо) стосунками, які регулюються обов'язковими приписами. Тут поведінка людини вирізняється яскраво вираженим трудово-суспільним характером, вона орієнтована виключно на завдання праці (виробничої, інтелектуальної тощо) і на способи виконання цих завдань.

Взагалі необхідно відмітити, що соціальний колектив (група) функціонує як цілісна і єдина формальна і неформальна структура, яка виступає у вертикальному розрізі ієрархічною системою відносин керівництва, контролю і підпорядкування, прав, обов'язків, повноважень і відповідальності, а у горизонтальному розрізі – функціонуючою системою складних видів діяльності і взаємовідносин з іншими колективами.

Викладені загальні принципи організації соціальних ситуацій у зв'язку із моральним розвитком людини набувають, у залежності від психологічних особливостей вікового періоду і від типу мікросередовища, тієї чи іншої своєрідності. Зупинимося на своєрідності соціальних ситуацій у навчанні молодших і старших класів у школах. Незважаючи на інтенсивний динамічний процес соціальних ситуацій, який характерний для цих вікових періодів, внаслідок чого вони відрізняються значною рухомістю, різноманітністю, можна типологізувати на основі певної ознаки, яка має домінуюче і визначальне значення. Типологізуючою ознакою подібних ситуацій можуть бути мотиви діяльності і поведінки учня. У той же час, як домінантним мотивом у діяльності і поведінці учнів молодших класів є прагнення до того, щоб посісти своє місце у колективі, для учнів старших класів домінуючий мотив – прагнення до визначення власного (особистого) місця у житті. Бажання посісти відповідне місце у житті стає психологічним, політичним і моральним синдромом соціальних ситуацій протягом відмічених двох вікових періодів. Особливо важливо відзначити те, що необхідність у виборі професії і самовизначеності у житті орієнтує позицію, поведінку і діяльність молодої людини виключно стосовно майбутнього.

Розкриття структури, об'єктивних основ, механізмів і ситуацій реалізації виховного процесу має, таким чином, велике значення для його пізнання, організації, регулювання й управління ним. Кожну соціальну діяльність (процес, явища) у тій мірі, у якій вона залежить від волі і можливостей людини, можна регулювати й управляти нею.

Список рекомендованої літератури

1. *Ващенко Г.* Виховання волі і характеру. – К.: Школяр, 1999.
2. *Зеленкова И. А.* Основы этики. Учебное пособие. – Минск, 2001.

3. Християнська етика і педагогіка: статті та уроки. – Острого, 2001.

4. Шостек А. Бесіди з етики. – Львів, 1999.

Завдання для самостійної роботи

1. Що таке моральне виховання?
2. Які особливості морального виховання у школі?
3. Що означають поняття «об'єктивні» і «суб'єктивні» фактори виховання особи?
4. У чому сутність морального самовиховання?
5. Чи все залежить у моральному вихованні від впливу середовища?
6. Які ви знаєте засоби морального виховання?
7. Яку роль відіграють соціальні ситуації у моральному вихованні?

Тема 11

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА

ПЛАН

1. Виникнення професійної етики.
2. Види професійної етики.
3. Моральна культура особистості.

За сучасних умов, коли формуються ринкові відносини, розбудовується громадянське суспільство і правова держава, зростання вільного саморегулюючого першопочатку в праці, підсилення моральних чинників у системі її стимулів, гуманізація різних сфер праці приводить до постійного розширення кола професій, що претендують на формування власних моральних кодексів. Крім традиційно відомих медичної, педагогічної та юридичної, поряд з дипломатичною та військовою етикою, рішуче заявляють про себе адміністративна і депутатська етика, міліцейська і спортивна, етика вченого й журналіста, інженера і працівника сфери обслуговування. Дедалі більш очевидним стає те, що прогресивний розвиток сучасного суспільства, усіх сторін суспільного життя залежить від рівня загальноосвітньої та професійної підготовки, загальної культури, моральних якостей працівників – активних і мислячих учасників історичної творчості.

Професійна діяльність, об'єктом якої виступають живі люди, утворює складну систему взаємоперехідних, взаємозумовлених моральних стосунків. До цієї системи належать перш за все: а) ставлення спеціалістів до об'єкта праці (слідчий – обвинуваче-

ний, лікар – хворий, учитель – учень); б) стосунки спеціаліста з колегами; в) ставлення спеціаліста до суспільства.

Ці стосунки вивчаються професійною етикою. Конкретизація ж загальних моральних принципів і норм таких стосунків відповідно до особливостей того чи іншого виду професійної діяльності являє собою “професійну” мораль. Вона виникає у зв’язку із суспільним розподілом праці, що поклав початок відокремленню соціально-професійних груп. З їх утворенням виникла потреба в регулюванні стосунків між професіоналами та професіоналів з клієнтами. Спочатку це було невелике коло професій, які у процесі подальшої спеціалізації праці все більше диференціювалися, у результаті чого виникали все нові й нові професії. Залежно від конкретних історичних умов переважала та чи інша сфера професійної діяльності. Ставлення до неї суспільства визначає її цінність. Моральна оцінка професії суспільством зумовлюється двома чинниками: по-перше, тим, що дана професія дає об’єктивно для суспільного розвитку, по-друге, тим, що вона дає людині суб’єктивно, а саме в плані морального впливу на неї. Будь-яка професія, оскільки вона існує, виконує певну соціальну функцію. Представники цієї професії мають своє суспільне призначення, свої цілі. Та чи інша професія визначає вибір специфічного середовища спілкування, яке накладає відбиток на людей незалежно від того, хочуть вони цього чи ні. Всередині кожної професійної групи складаються певні специфічні зв’язки і стосунки людей.

Морально-професійні норми історично розвивалися від конкретного до абстрактного. Спочатку їх значення було надто конкретним і пов’язувалося з певними реальними діями чи предметами. І лише в ході тривалого історичного розвитку їх смисловий зміст набуває загального, власне морального значення. Кожна епоха має свій комплекс вироблених морально-професійних норм, які стають певною духовною реальністю. Морально-професійні норми можуть жити своїм власним життям і перетворюватися на об’єкт осмислення, вивчення, аналізу і засвоєння, стають силою, що спрямовує поведінку представника тієї чи іншої професії.

Професійна етика – це прикладна соціально-філософська дисципліна, яка вивчає походження, сутність, специфіку, суспільні функції морально-професійних норм і стосунків, закономірності їх розвитку на різних історичних етапах. Із цього визначення випливає, що об'єктом вивчення професійної етики є специфічні, морально-професійні норми, стосунки, а також норми, принципи, заповіді пануючої у суспільстві моралі, трансформовані до особливостей того чи іншого виду професійної діяльності, що регулюють поведінку професіоналів при виконанні ними функціональних обов'язків, санкціонованих громадською думою і особистими переконаннями професіоналів.

Морально-професійні кодекси, що стали частковим еквівалентом суспільної моралі, виконують такі соціальні функції:

- пізнавальну, яка реалізується у відображенні об'єктивних процесів суспільно-професійного розподілу праці за конкретних історичних умов;

- регулятивну (забезпечується взаємозв'язок спеціалістів із суспільством; набір специфічних прийомів праці);

- ціннісно-орієнтаційну (даються уявлення про моральний ідеал професіонала, професійні обов'язок, честь, совість, справедливість тощо).

Професійна етика покликана дати теоретичне обґрунтування сутності трансформації загальних норм і принципів моралі до специфічних умов професійної діяльності людей відповідно до уявлень про професійний обов'язок, благо, добро і зло, справедливість, совість, честь та інші моральні цінності.

Слід підкреслити, що професійна етика розвивається на перетині теоретичного, нормативного і прикладного складників (компонентів) етики, її зміст визначається специфічними завданнями конкретного виду професійної діяльності. На теоретичному рівні розглядаються сутність, специфіка морально-професійних відносин, їх місце і роль у житті суспільства, сучасний стан і тенденції розвитку.

Завдання професійної етики в тому, щоб вивчити складний процес віддзеркалення професійних стосунків у моральній свідо-

мости, у морально-професійних нормах, провести чітку межу між морально-професійними явищами і явищами професійної майстерності, вивчити суспільні завдання, цілі професії і їх значимість у соціальному прогресі, саме цим сприяючи їх успішному виконанню.

Нормативний рівень концентрує в собі вивчення та обґрунтування практичних рекомендацій, конкретних моральних норм. При цьому важливо підкреслити, що професійна етика не створює норм, особливих нормативів для спеціалістів тієї чи іншої професії. У такому разі вона перестає бути наукою, перетворюється на моралізаторство.

Завдання професійної етики щодо свого об'єкта – морально-професійних стосунків – на прикладному рівні полягає у сприянні й втіленні гуманістичних імперативів у специфічні умови професійної діяльності, встановленні меж бажаного, дозволеного і неприпустимого, обґрунтуванні морально-професійного ідеалу та певного зразка, еталону, взірця поведінки, нормативного ідеалу в конкретній сфері професійної діяльності.

Професійна етика далека від дріб'язкової регламентації поведінки людей. Вона своїми рекомендаціями виробляє у працівників здатність до максимальної моральної орієнтації, до встановлення моральних кордонів застосування творчих прийомів, тим самим визначаючи лише основні моральні норми і принципи професійної поведінки. Спосіб же поведінки у кожному окремому випадку визначається самою особистістю, стає справою її морального досвіду, професійного такту.

У *професійній етиці* можна простежити зв'язок тих чи інших видів діяльності й морально-психологічних якостей, поєднання суспільних інтересів зі спрямованістю, інтересами і покликанням окремої особистості. Потреби практики визначають ціль тієї чи іншої професії і вимагають від працівників відповідного профілю необхідної кваліфікації (професіоналізму, компетенції), з одного боку, їх етичної підготовки, що передбачає теоретичне освоєння норм і принципів моралі для застосування їх у професійній практиці, – з іншого. Кожна людина в силу обставин життя постійно тією чи іншою мірою втягується у рольове спілкування з різни-

ми професіоналами, наприклад, з лікарем, юристом, педагогом тощо. При цьому вона очікує від них не тільки кваліфікованого виконання їх обов'язків щодо задоволення її потреб, інтересів, а й уважного, ввічливого до неї ставлення. Тому професійна етика покликана дати рекомендації професіоналам, посадовим особам, у тому числі й керівникам, щодо моральної складової у виконанні професійних функцій.

Внаслідок цього моральна характеристика працівника не може обмежуватися його широкими соціальними позиціями, а за необхідності має поширюватися на його суто професійні властивості, розглядатися завжди під кутом зору стосунків, що формуються у рамках даної професії, її місця і ролі у житті суспільства.

Призначення професійної етики полягає не тільки в тому, щоб розкрити об'єктивні причини виникнення, закономірності й тенденції розвитку морально-професійних відносин, не тільки конкретизувати зв'язки моральних норм, принципів та оціночних суджень сучасної моралі, уявлень про добро, справедливість відповідно до особливостей професійної діяльності, а й показати сам характер впливу цих загальнолюдських моральних норм і принципів на практику професійних стосунків, розкрити те, як вони відбиваються у свідомості представника тієї чи іншої професії та втілюються в його поведінці, ставленні до людини як споживача професійних послуг.

Професійну етику не меншою мірою цікавлять і «антиномії професійних вчинків», які виявляються у конфліктних формах поведінки, і в зв'язку з цим – розкриття засобів розв'язання конфліктів у рамках конкретної професії. На підставі цього вона пропонує практичні рекомендації з урахуванням конкретних історичних умов і суспільних завдань. Професійна етика покликана також дати рекомендації щодо розкриття причин деформації морально-професійної свідомості і шляхів, методів її викоринення.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що сенс і призначення професійної етики пов'язані з гуманізацією суспільної праці. Закладені в традиційних морально-професійних кодексах, кодексах

честі лікаря, юриста, педагога, журналіста та ін., гуманістичні імперативи мають загальнолюдське значення. У наш час, завдяки технічній могутності та ефективності, людина виявляється здатною скоїти (через неуважність, некомпетентність, безвідповідальність) багато зла, внаслідок чого гинуть люди, матеріальні й духовні цінності. Зростає диспропорція між скоєним людиною і її здатністю нести моральну відповідальність. Це стає однією з передумов виникнення морально-професійних чи етичних кодексів широкого кола сучасних професій.

Оскільки мораль виступає надзвичайно важливим елементом людської діяльності, сама діяльність людей у всій її різноманітності та специфічності не може не накладати відбиток і на специфіку моральної регуляції. Існують окремі види людської діяльності, де висуваються надзвичайно високі моральні вимоги до людей, які професійно нею займаються. Це стосується тих видів діяльності, які здатні породжувати дуже гострі моральні колізії, що при інших видах діяльності виникають лише епізодично. Ці гострі моральні колізії мають місце перш за все там, де вирішуються питання життя і смерті, здоров'я, свободи, честі й гідності людини, де моральні якості спеціаліста набувають вирішального значення, де доля одного може значною мірою залежати від моральної спроможності іншого. Більш того, в деяких професіях навіть сама професійна спроможність спеціаліста багато в чому залежить від його моральних якостей. Це, перш за все, стосується праці лікаря, юриста, вчителя, керівника, військового, дипломата, журналіста і т. п.

Отже, йдеться про медичну, юридичну, педагогічну, військову, дипломатичну, журналістську етику. Саме в цих сферах діяльності особливо значна залежність однієї людини від іншої, і результати професійної діяльності однієї можуть мати доленосне значення для іншої. До представників названих професій суспільство висуває підвищені моральні вимоги не через їх масовість, а тому, що їхня діяльність пов'язана безпосередньо з людьми, їхніми інтересами. Однак професій, де «об'єктом праці» виступають живі люди, чимало, і за змістом діяльності ці професії

різні. У зв'язку з цим є необхідність їх розподілити, по-перше, на професії обслуговуючої праці (перукарі, продавці, офіціанти, поштарі та ін.), де багато професійних приписів, вимог, що мають обов'язковий характер, але вони не є власне моральними; по-друге – професії, де укорінилися традиції, сформувалися елементи морально-психологічного характеру, де моральні засади становлять не лише умову успішного здійснення професійної діяльності, а й є внутрішнім її компонентом (лікарі, вчителі, юристи, журналісти, дипломати та ін.). Головною ознакою цих професій виступає можливість «вторгнення» у духовний світ людини, у її долю, що і породжує особливі моральні колізії, які тягнуть за собою зміну субординації моральних вимог. Для регуляції цих колізій, окрім загальнолюдських моральних цінностей, потрібні ще додаткові спонукання у вигляді підвищених моральних вимог, що й викликає до життя необхідність *нових видів професійної етики*.

У трудовій діяльності юриста, лікаря, дипломата, педагога, керівника будь-якого рівня, більше ніж у якійсь іншій, суспільство бере до уваги не тільки рівень освіти, обсяг спеціальних знань, умінь, навичок, а й моральні якості працівника, під якими розуміють стійкі вияви моральної свідомості в поведінці і вчинках. Тут моральне «обличчя» посідає особливе місце, іноді воно відіграє головну роль у вирішенні професійних завдань.

Поговоримо про етику бізнесу. Одним із принципів чесного бізнесу є укладання підприємницьких угод або здійснення спільних операцій, як кажуть, «один на один», без свідків. Єдиною гарантією і запорукою у таких випадках служить чесність і порядність особистостей, що домовляються. Ще з давніх часів існує таке поняття, як «ціна слова», його тримали в свій час не тільки лицарі, а й менеджери. Ціна слова в підприємництві має бути щонайвищою.

Однак, як засвідчує підприємницька дійсність нині, в різних країнах, у тому числі в Україні, широко поширений нечесний бізнес. Прислів'я «не обдуриш – не продаси», на жаль, глибоко вкорінилося у свідомість та дії багатьох підприємців. Далеко не

всі підприємці здатні встояти перед спокусою отримати дохід обманом, присвоєнням чужої праці.

Боротьба з нечесним бізнесом і запобігання його поширенню є гострою суспільною проблемою. Складність викорінення нечесності в бізнесі полягає в тому, що тільки тоді, коли скоєно злочин і порушено юридичні закони, виникає громадянська, адміністративна або кримінальна відповідальність бізнесмена. У менших порушеннях залишається сподіватися тільки на совість людини.

Кожній людині необхідно мати чесне ім'я, бути глибоко порядною людиною, якій властиві принципи високої моралі і культури. Дотримання морально-етичних принципів підприємництва – запорука його успіху.

У сучасному уявленні мораль є сукупністю норм і принципів поведінки людей у стосунках один з одним і в суспільстві. При цьому йдеться не тільки про чисто побутову, а й службову, трудову поведінку. Мораль характеризує культуру та етику людських відносин, їх основою є не юридичні закони і службові принципи, яких потрібно дотримуватися, а людське виховання, совість і честь.

Керівнику необхідно співпрацювати не тільки з колегами та представниками інших організацій, а й зі своїми підлеглими. І тут командування та наказовий спосіб – не найкраща форма. Продуктивнішою на сьогодні вважається співпраця керівника і підлеглих, коли кожна сторона бере на себе певні зобов'язання і відповідальність щодо виконання спільної роботи.

При доборі працівників, формуванні колективу (команди) та нормальних відносин з працівниками керівник повинен:

- випробовувати кожного нового працівника, перш ніж прийняти його на роботу;
- вивчати і добре знати підлеглих, правильно оцінювати їхні позитивні риси і недоліки;
- допомагати підлеглим освоювати доручену справу, нові і суміжні професії;
- час від часу переглядати систему оплати та стимулювання праці;

– ефективно використовувати професійні вміння та здібності працівників з творчими нахилами, особливо раціоналізаторів і винахідників;

– створювати у колективі нормальну робочу атмосферу, намагатися, щоб кожен працівник почував себе комфортно на своєму місці;

– уміти посміхатися, підтримувати гарний настрій;

– критично оцінювати результати своєї роботи і роботи підлеглих, а також умови, у яких вона виконується;

– не порушувати закони, особливо, коли це стосується фінансів;

– вміти обрентувувати ціну вироблюваної продукції, доходи своїх працівників, інші показники роботи колективу;

– не бути дріб'язковим, не шкодувати грошей на суспільно значимі, добродійні цілі; не боятися конфліктів у колективі, вміти їх залагоджувати;

– вірити своїм працівникам на слово, довіряти їм, але водночас і пам'ятати, що не всі люди чесні, порядні;

– не забувати, що поруч діють конкуренти і вони можуть, у тому числі і через його працівників, вивідати службову, виробничу та комерційну таємницю;

– уникати справ з непорядними людьми, звільняти працівників, які порушили чесне слово;

– мати гарного і надійного секретаря, помічника.

У суспільстві, не зважаючи на те, що в основі конкретних обов'язків представників тієї чи іншої професії лежать одні й ті самі вимоги загальної моралі, існують все ж і специфічні моральні вимоги. Наприклад, для лікаря основною моральною вимогою є чуйне, уважне, турботливе ставлення до хворого, охорона здоров'я і життя людини; для вчителя – любов до дітей і усвідомлення відповідальності перед суспільством за виховання підростаючого покоління. Професійний обов'язок ученого полягає в сумлінних пошуках істини, об'єктивності наукової аргументації, у служінні прогресу людства; представників правосуддя – у максимальній справедливості («юстиція» буквально означає «справедливість»),

непідкупності, неухильній вірності духу закону, об'єктивності в аналізі матеріалів слідства, дотриманні почуття міри й такту при проведенні допиту свідків, нерозголошенні таємниці слідства тощо. Звісно, можуть виникнути заперечення, що, мовляв, всі вказані вище вимоги не є суто специфічними, що усі люди повинні чуйно та уважно ставитися один до одного, бути чесними, правдивими, справедливими тощо. Безумовно, це так, але якість чуйності, гуманності, відповідальності у представників різних професій не тотожна, вона має свою специфіку і нюанси. Наприклад, у професії медика чуйність, гуманність набуває у вищій мірі належного характеру, високої і багатогранної міри моральної відповідальності, тобто саме ці якості у лікаря мають бути особливо розвинутими. У діяльності ж юриста чи військового чуйність і гуманність можуть набути іншої форми, не схожої на медичну. Звідси поведінка лікаря, який приховує від хворого характер його хвороби, морально виправдана, а омана з боку слідчого як тактичний прийом з метою розкриття злочину – неприпустима.

Список використаної літератури

1. Етика / за ред Лозового В.О. К.2002.
2. *Фіцула М. М.* Вступ до спеціальності К.2004.
3. *Мартынов Н. М.* Професионалы в управлении Л.1991.
4. Етика /Навчальний посібник/, Київ: Юрінком Інтер, 2002; 223 с.

Завдання для самостійної роботи

1. Що вивчає професійна етика?
2. Морально-професійні норми.
3. Завдання професійної етики.
4. Види професійної етики.
5. Моральна культура особистості.

Тема 12

ПЕДАГОГІЧНА ЕТИКА

ПЛАН

1. Виникнення педагогічної етики.
2. Вчитель і моральність.
3. Вчитель і учні.

Педагогічна етика – це наука про сутність, закономірності розвитку і зміст моральних вимог, що породжуються специфічними особливостями педагогічної праці та її суспільним значенням.

Елементи педагогічної етики з'явилися разом із виникненням педагогічної діяльності як особливої суспільної сфери. Першопочатково вимоги й оцінки педагогічної етики існували у вигляді буденної свідомості і закріплювалися у вигляді прислів'я, приказки, неписаних норм і правил. Деякі з них дійшли і до нашого часу. Пізніше моральний аспект педагогічного процесу знайшов своє відображення у творах вітчизняної і зарубіжної педагогічної й етичної літератури.

Педагогічний процес являє собою вид людської діяльності, без якої неможлива спадкоємність поколінь і, отже, існування та розвиток суспільства. Виконання тих чи інших професійних завдань вимагає від людини певних морально-психологічних якостей і включає їх у певні стосунки. Практика роботи школи показує, що якість навчання і виховання учнів у значній мірі ви-

значається морально-психологічною атмосферою навчально-виховного процесу, стилем поведінки і рівнем розвитку моральної культури його учасників. У педагогічній справі роль моральності особливо велика, бо тут сама мораль виконує педагогічні функції: вчитель у значній мірі формує духовний світ і, отже, моральне обличчя молоді.

Підхід педагогічної етики до дослідження морального виховання виступає своєрідним синтезом етичних і педагогічних методів пізнання. Причому, істотне значення в обрентуванні і розвитку теоретико-методологічних принципів педагогічної етики має соціологія і психологія. Педагогічна етика, таким чином, інтегрує на основі етичної теорії педагогіку морального виховання, психологію і соціологію особи. Педагогічна етика – це проблемна теорія, методологія, методика і практика з прикладним значенням щодо загальної теорії етики і педагогіки; а щодо практики морального виховання її можна розглядати як теоретичну дисципліну, яка досліджує фактори, структуру і механізм у системі морального виховання і яка розробляє прогнози і моделі її оптимального функціонування та управління.

Педагогічну етику можна розглядати у двох ракурсах: теоретико-методологічному і методико-практичному; перший пов'язаний із побудовою ефективної системи знань і методів дослідження, другий – з конструюванням ефективної системи морального виховання.

Основні завдання теоретико-методологічного аналізу:

- 1) визначення статусу педагогічної етики, її параметрів і специфічного характеру на основі процесів диференціації й інтеграції наук;
- 2) обрентування методів інших наук, близьких до проблематики морального виховання;
- 3) фіксування предмета дослідження педагогічної етики і побудова структури її знань;
- 4) уточнення апарату понять цієї дисципліни і її специфічних методів дослідження;
- 5) аналіз способів (засобів) накопичення та узагальнення знань і принципів трансформування дескриптивної інформації про виховний процес у прескриптивну інформацію (у відповідні вимоги і приписи для наукового управління).

Педагогічна етика може ефективно виконувати функцію регулятора поведінки тільки у тому випадку, коли система її вимог володіє внутрішньою узгодженістю, коли принципи, загальні і часткові норми, правила і звичаї складають єдине ціле, а система її вимог адекватно відображає потреби суспільства і педагогічного процесу.

Система вимог педагогічної етики відображає динаміку суспільного життя і розвитку всієї системи навчання і виховання і, в міру ускладнення педагогічної праці, збагачується новими нормами. Вона є вираженням професійного обов'язку вчителя, його моральних обов'язків перед своєю справою. Цю систему вимог учитель приймає добровільно, оскільки він сам вибирає свою професію. Вірність вимогам педагогічної етики – справа честі і совісті вчителя, мірило його суспільної цінності і поваги, показник його реальної гідності як педагога, основа для самоповаги і самоутвердження особистості. Коли мораль вчителя у процесі праці узгоджується з вимогами гуманізму, вона виступає також вираженням справедливості і добра.

Педагогічна діяльність вчителя пов'язана з умінням правильно розв'язувати питання, де збігаються традиційна поведінка з принципами сучасної моральності. Відомо, що відмежування традиційного, застарілого (комуністичної моралі) від сучасного (загальнолюдських цінностей) вимагає високого рівня розвитку моральності самого педагога.

Специфіка діяльності вчителя полягає також у тому, що моральні проблеми не виступають у чистому вигляді, вони є похідними інших важливих для людини і суспільства проблем, з якими моральність може вступати в суперечність. Уся складність в розв'язанні морального питання вимагає від вчителя вміння глибоко аналізувати вчинки і явища, вміння порівнювати їх з вимогами громадської думки і своєю совістю.

Бути на належній моральній висоті вчителю важко ще й тому, що він працює з молоддю – людьми, які за досвідом і знаннями стоять на багато нижче від нього і які часто не спроможні відрізнити позитивне від негативного, і саме в цьому – небезпека

неправильної, необ'єктивної оцінки поведінки і діяльності вчителя з боку учнів. Так, лібералізм в оцінці знань учнів, легковажне ставлення до своєї роботи діти можуть сприймати як добрість вчителя. І, навпаки, суворість в оцінці знань, принциповість і ви-могливість – як причіпки і нелюбов до них. Труднощів у моральному житті, що пов'язані з особливостями вчительської праці, багато, їх складність потребує від вчителя щоразу неповторного і самостійного рішення, без шаблонів і готових рецептів. Саме тут учителеві потрібні і досвід, і знання принципів моральності, і неабияка зацікавленість у результатах педагогічної праці.

Крім об'єктивних труднощів, є й суб'єктивні. Це упереджене ставлення до вчителя з боку адміністрації, громадських організацій, що виявляється в неповазі до нього і створення йому незадовільних умов праці. Це, в свою чергу, може викликати незадоволення у вчителя, розчарування в людях і негативно позначитись на формуванні в учителя гуманістичних рис характеру. Труднощів і перешкод, що заважають вчителю бути на належній моральній висоті, багато.

Вчитель сам повинен бути взірцем вихованості, бо головним засобом виховання виступає особистість педагога, яку не можуть замінити найновітніші технічні засоби навчального процесу. Повагу до вчителя створює найдорожчий його моральний і професійний капітал – авторитет, який необхідно всіма можливими способами оберігати й самому вчителю, й суспільству, й системі народної освіти.

Список рекомендованої літератури

1. *Гусейнов А.А.* Етика: Учень. М.2006. – 496 с.
2. *Коновалова Л.В.* Новые моральные проблемы // Этическая мысль. – М., 1990.
3. *Кримус Ю.В., Якушно І.І.* Етика // – Житомир, Полісся, 2004. – 124 с.
4. *Котигер Я.С., Чамлер В.И.* Педагогическая этика. – Кишинёв, 1984.

5. Писаренко В.И., Писаренко И.Я. Педагогическая этика. – Минск, 1977.
6. Чернокозов И.И. Профессиональная этика учителя. – К., 1988.
7. Чарльз Тейлор Етика автентичності. – Львів. // Секулярний вік, 2015.

Завдання для самостійної роботи

1. Що таке «педагогічна етика»?
2. У чому проявляється моральне ставлення вчителя до своєї праці?
3. Яке повинно бути моральне ставлення вчителя до учнів?
4. Які стосунки повинні бути у шкільному і вчительському колективі?

Тема 13

ЕКОНОМІКА, ПОЛІТИКА І МОРАЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА

ПЛАН

1. Економіка і культура виробничих відносин.
2. Етика праці в ринкових умовах.
3. Політика і моральність особистості.

Економіка, політика і мораль – найважливіші складові життя всякого людського суспільства. Економіка виступає фундаментальним чинником виробництва та відтворення суспільного життя, володіє певною формотворчою силою для всіх інших елементів суспільного буття та суспільної свідомості. В залежності від характеру економічної системи, складаються й відповідні їй у своїх основних рисах політичні, адміністративні, державні структури.

Значно менше подібна залежність проявляється у сфері ідеології та культури, де можливі різні форми відносної автономії духовності, хоча в кінцевому підсумку й духовність тієї чи іншої соціально-економічної формації не може ігнорувати її економічний базис, що диктує матеріальні та політичні умови розвитку філософської, правової, релігійної, моральної й естетичної свідомості, форми їхнього практично-діяльного вираження.

Слід зазначити, що матеріальне виробництво не тільки диктує найзагальніші параметри виробництва духовного, а й іще більшою

мірою визначається останнім. У вітчизняному й зарубіжному суспільствознавстві дедалі більше дістає поширення точка зору, за якою існують потужні й надзвичайно важливі позаекономічні чинники функціонування економічної системи – культурно-національні, психологічні, моральні, які або сприяють розвиткові тих чи інших елементів виробничих відносин, або перешкоджають цьому. В першому випадку пропонувані економічні рішення збігаються зі специфікою й характером конкретної національної культури, з духом і стилем мислення (менталітетом) даного народу, стереотипами його поведінки та емоційними реакціями, моральними засадами; в другому – вступають із ними в суперечність.

Одна з найгостріших суперечностей існує між типом впроваджуваної економіки та сформованим конкретною національною культурою типом людської особистості.

Культура формує особистісний тип нації та епохи через економічні умови людського існування – фактори виробництва, праці, побуту, споживання; через політичні умови – фактори характеру влади, громадської діяльності, системи права; через специфіку відносин індивіда й даних форм колективності, особистості та суспільства, громадянина й держави; через усталені етичні традиції сімейних взаємин, спілкування, звичаїв, художніх смаків, уподобань і т. д.

Звісно ж, економіка створює тільки фундамент виробництва та відтворення людини як суспільної істоти, визначаючи межі можливого в даному суспільстві способу життя. На цьому ґрунті виникають політичні структури умов людського існування: права та свободи і безправ'я, розподіл влади та її монополізація, насильство й ненасильство, традиції общинності та індивідуалізації й т. п. Найвищий же шар духовності, створюваний найкращими представниками творчого шару даної нації (філософія, мистецтво, література й т. ін.), може справити істотний вплив на формування якості людини лише в тому разі, якщо його (духовного шару) здобутки, не замикаючись на елітарних групах, входять у побут і звички, житейську повсякденність мільйонних людських мас, у плоть і кров народу.

Одним із найзначніших чинників впливу національної культури на економічну систему виступає усталена в надрах даної культури етика праці й ділової активності. В рамках культури етика праці може бути й на авангардних, і на периферійних позиціях, однак вона не може бути взагалі відсутньою хоча б в одній конкретній національній культурі. Якщо етиці праці в системі національної культури належить досить значне місце, вона може виступати потужним стимулом виробництва як на індивідуальному, так і на суспільному рівні, транслюючись культурно-історичною традицією від одного покоління народу до іншого.

Водночас етика праці, як і національна культура в цілому, вступає в складні відносини з економічною та політичною системами суспільства, які можуть підтримати цей тип етики праці, або паралізувати його, або створити новий, що більше відповідає існуючим системам. Однак і в тому, і в іншому випадку можна сказати, що будь-які моральні заклики до чесної праці нічого не варті за відсутності розумної економічної системи й справедливої винагороди.

Ясна річ, названі функції культури можливі лише за умови їх збереження в часі, тобто спадкоємності в усьому розвитку нації. Національна культура, таким чином, є дуже суттєвим чинником економічної мотивації. Багатючий спадок і досвід світової культури переконливо підтверджують дану тезу.

Процес формування етики праці за своєю тривалістю й складністю не поступається процесові формування національної культури, хоча впродовж існування цієї культури може змінитися кілька типів трудової етики. Тим-то жоден народ у цьому розумінні не є фатально приреченим.

Моральні максими праці залишаються й зберігаються в різних елементах культури: праві, мистецтві, етнічній психології, побуті, вихованні й сімейних традиціях, у звичках і нахилах людей. Надзвичайно важливу роль у формуванні етики праці в так званих «традиційних суспільствах» відіграє релігія, яка освячує або засуджує такі людські якості, як заповзятливість, ділова енергійність, відповідальність, господарська ощадливість і т. д.

Господарська етика формує певним чином забарвлене емоційне ставлення до праці, виробництва, економіки як основи добробуту нації, до того чи іншого типу господарювання. В традиційних суспільствах господарська етика здатна набувати дуже важливої функції, входячи в систему етики релігійної, яка, в свою чергу, є істотною частиною національної культури.

Епоха первісного накопичення в Західній Європі в духовній сфері освячувалась ідеалами протестантизму. В арабському світі економічні реформи спочатку супроводжувалися реформаційними процесами. Етика, що склалася в надрах цих складних соціокультурних комплексів, виходила далеко за їхні межі, вторгаючись у політику, право і, звичайно ж, в економіку: виробництво, торгівлю, ділові контакти.

Реформація змінила обличчя Європи, в багатьох моментах сприяючи створенню того соціального та культурного порядку, який і нині існує в більшості європейських країн. Сучасний стан в економічному, політичному, соціальному та культурному плані є наслідком тривалого історичного розвитку як у сфері буття, так і в сфері духовного. Початок цьому розвиткові був покладений в епоху Реформації, яка була досить адекватним вираженням глибокої соціокультурної сутності системи вільного підприємництва в умовах ринкової економіки.

Перелічені соціокультурні основи виступають як дуже своєрідна й могутня коренева система сучасного економічного й побутового благополуччя розвинутих країн Європи й Америки, які вирізняються високою якістю життя, працездатністю, організованістю, політичною культурою. Таким чином, ринок є не просто одна з багатьох можливих форм організації економіки, а й особливий тип культури, який не просто робить ринок можливим, а й забезпечує йому оптимальні варіанти розвитку.

Нинішня ринкова економіка Заходу з усіма її як непривабливими, так і привабливими сторонами визрівала протягом останніх п'яти століть існування європейської культури. Це супроводжувалося формуванням відповідного їй типу людської особистості, типу моралі, психології, правосвідомості, поведінки і т. д. Тому

ринкова цивілізація не є якась чиста, в культурному сенсі нейтральна економічна форма, яку можна легко переносити з одного культурного середовища в інше, уникаючи при цьому великих соціальних, моральних і психологічних катаклізмів. Передусім це стосується суспільств із принципово іншими традиційними орієнтаціями, цінностями егалітаризму, що увійшли в плоть і кров мас, пріоритетом колективного начала над індивідуальним, державно-ідеологічного – над економічним. У таких суспільствах існує стійкий моральний негативізм стосовно комерції, приватної ініціативи (навіть у формі кооперації), майнового розшарування (навіть справедливого).

Для того щоб скласти уявлення про моральні аспекти функціонування економічної системи нашого оновлюваного суспільства, слід усвідомити той факт, що, будучи раз створеною, ця система сформувала свою власну структуру масової свідомості (менталітет), поведінки, спілкування, створила певний тип особистості. Виниклі за час її існування форми буття та духовності виступили могутнім закріплюючим моментом діючої економічної системи.

Вказані форми буття та духовності, породжені усталеними на значний період часу умовами людської життєдіяльності, залежать передусім від фундаментальних чинників виробництва та відтворення матеріального життя людей. Насамперед це відносини власності, обміну, розподілу, форми участі в реальному процесі створення матеріальних цінностей, а також стосунки, що складаються між людьми з приводу споживання. Перший і другий вид відносин у їхньому складному діалектичному зв'язку, в єдності всіх своїх матеріальних і духовних, суб'єктивних та об'єктивних моментів і створюють початкову вихідну канву розвитку того явища, яке дістало найменування «спосіб життя».

«Спосіб життя», якщо поглянути на нього як на своєрідну суспільну міру праці та споживання, абстрагуючись від безлічі інших складових, породжує й певний тип моральної свідомості, що реально проступає («поширеної моралі»), та суспільних звичаїв – повсякденних етичних і соціопсихологічних механізмів людської поведінки. Слід зазначити, що моральна свідомість і

суспільні звичаї, як правило, містять значний елемент спонтанності, бо «спосіб життя» – це в кінцевому підсумку саме життя людей у єдності його спрямованих на певну мету і стихійних сторін.

Стихійність же формування масової моральності має «зніматися» своєю діалектичною протилежністю – цілеспрямованою дією суспільства через його інститути на свідомість індивідів, груп і класів в інтересах вироблення у них бажаних моральних якостей, тобто моральним вихованням. Яким же було співвідношення об'єктивно-виховуючої дії процесів, що відбувалися в народному господарстві, та суб'єктивно спрямованих зусиль суспільних виховних інститутів та установ для оздоровлення морального клімату нашого суспільства?

Передусім треба зазначити, що застарілі форми виробничих відносин, подолання яких становило одне з основних завдань сьогодення, не могли не справити негативного впливу на весь комплекс відносин політичних, правових, моральних. Що ж до останніх, то, як відомо, вони пов'язані з виробничими відносинами дуже опосередкованим способом і сповна ними не покриваються.

Виробничі відносини кожної формації й далі – кожного періоду сприяють у своєму розвитку появі цілого ряду норм і настанов, що набувають морального сенсу й регулюють таким чином «згори» (з допомогою моралі як надбудовного явища) процес виробничих зусиль індивідів. Отже, як бачимо, тут також відбувається процес формування специфічної для даного соціального, національно-культурного середовища етики праці, яка значною мірою виокремлюється реаліями самого виробництва та виробничих відносин.

У залежності від характеру надзвичайно неоднозначних зв'язків етики праці з «поширеною мораллю», що складаються в людській повсякденності, між ними можуть виникати ситуації збігу, розриву й навіть конфліктного протистояння. В разі ж, якщо архаїчні, відсталі, економічно необґрунтовані форми виробничої діяльності підкоряють собі людей, то будь-які моральні

заклики та гасла, будучи істинними й корисними в своїй абстрактній змістовності, в кожному конкретному випадку перетворюються на «моральну критику аморальності», на безсилля в дії.

Виховна дія таких гасел зводиться до мінімуму, а часто й набуває характеру негативного впливу. Пояснюється це, зокрема, тим, що гасла та заклики, вступаючи в кричущу суперечність із щоденною реальністю, зі своєрідним звичаєм, не тільки морально девальвуються й компрометуються, а й породжують стійку недовіру і несприйняття будь-яких форм морального звернення як засобу стимулювання виробничої та громадської активності.

Мораль може й повинна бути могутньою силою суспільних перетворень, але це можливе лише в тому разі, якщо вона підтримана й закріплена енергією реальної, практичної зміни всіх сфер людського буття. Безглуздо вдаватися до моральних проповідей там, де необхідні злам усталених відживаючих структур, кардинальна й безкомпромісна відмова від економічних догм, безстрашне викриття запущених соціальних пороків.

Мораль нашого суспільства дуже часто ставала безсилою тому, що перетворювалася на засіб відходу від практичних заходів, від дії, від тяжкої роботи задля вирішення накопичених із часом, іноді надзвичайно болісних проблем. Моральний осуд і моральний заклик є тільки першим кроком, який за наших умов нерідко виявлявся останнім і єдиним. Не випадково багато масових кампаній, побудованих на інстинктивній вірі в силу «моралістики», не тільки не дали сподіваного морально-виховного ефекту, а й призвели до девальвації деяких моральних цінностей.

В роки всевладдя командно-адміністративної системи засоби масової інформації – преса, радіо, телебачення – невтомно працювали на підвищення морального престижу сільськогосподарської праці. З'явилася величезна кількість публікацій і передач на тему про «любов до землі», «відчуття землі», «почуття господаря», «хліборобську честь», «селянські традиції» і т. д. Але за надміром високих слів, найщиріших закликів, апеляцій до хліборобської совісті й праведного гніву відходили в тінь важливі принципи організації сільськогосподарського вироб-

ництва, нехтування якими й призвело до забуття «селянських традицій», втрати «хліборобської честі», згасання «любви до землі», здрібнення «почуття господаря».

Директивні методи керівництва сільським господарством, відсутність права власності та дійових економічних важелів, порушення рівноваги між мірою праці й мірою споживання – ось справжні, земні, а не містифіковані причини виникнення численних больових точок життя, в тому числі й морального, в нашому селі. Звісно ж, справа зовсім не у відході від селянського «ладу», не в забутті традицій і т. ін. Прагнучи змінити свідомість людей через справді колосальні зусилля масованого моралізаторського впливу й не роблячи в той же час кроків до суттєвої зміни їхнього буття, самих умов людського існування, натхненники цієї пропагандистської кампанії уподібнювалися до тих, хто спорудження будинку починає з даху.

Мораль безсила, коли з її допомогою намагаються обминути об'єктивні економічні закономірності. Більш того, не приносячи очікуваної в такому випадку користі, вона й сама зазнає колосальних втрат, демонструючи в своєму зіткненні з упертими фактами сумну картину самодискредитації. Мораль безсила, коли на неї покладаються не властиві їй функції: економічного механізму, політичного ладу, соціально-правових основ суспільної активності.

Заклики до активної життєвої позиції особистості, що оспівували честь, гідність і совість активного будівника нового суспільства й таврували полохливість, нерішучість, пристосуванство пасивного громадянина, не можуть замінити реальних державних (правових і політичних) механізмів, які забезпечують можливість активної участі кожного у здійсненні управління державою та суспільством, реальних гарантій захисту громадянина в кожному конкретному випадку від спроб позбавити його такої можливості, звести її до фікції. Моральні заклики можуть перетворитися на величезну соціальну силу, якщо вони будуть підкріплені соціальними механізмами, які виключають бюрократичне обмеження активної життєвої позиції члена суспільства, бюрократичне замовчування суспільно значимих відступів від норм права та моралі.

Було б наївно гадати, ніби норми моралі оволодіють масами в умовах, коли дотримання її принципів не так уже й рідко перетворює людину на «мученика морального подвигу», який приносить своє життя в офіру моральному ідеалові, постійно терпить матеріальні й духовні «збитки». Звичайно, такі люди є в нашому суспільстві й вони гідні якнайвищої поваги, та розраховувати на те, що цей тип поведінки стане нормою життя та діяльності багатомільйонних мас, було б принаймні нереалістично.

Внаслідок вищесказаного багато моральних орієнтирів зазнали викривлення. Так, патріотизм, піклування про інтереси суспільства стали дедалі більше підмінюватися всілякими варіантами «місцевого» патріотизму: на рівні галузі, підприємства, бригади і т. д., що саме по собі й непогано, якщо не порушує природних для гуманного суспільства пріоритетів. Поряд із відомчою економікою, як її відображення в суспільній свідомості, з'явилася й відомча мораль, що зводила на п'єдестал груповий егоїзм, посилено продукуючи різні псевдоцінності: псевдопатріотизм, псевдоколективізм, псевдоентузіазм.

Ці позірні моральні цінності вимагають від працівників заплющувати очі на діяльність, яка, з одного боку, завдає шкоди суспільству, а з іншого – через недосконалість економічного механізму – виявляється вигідною для підприємства, галузі, відомства. Таким чином, вірність вищим інтересам суспільства підмінюється підпорядкуванням вузькокорисливим інтересам групи, колективізм перетворюється на групівщину, колектив – на клан, спаяний вірністю виключно власному груповому благополуччю.

Колективістська свідомість поступається місцем духові корпоративної спайки, органічного неприйняття й відторгнення будь-якої критики на свою адресу, активної ворожості до осіб, які виступають на захист суспільних інтересів. Подібні явища надзвичайно небезпечні як у сфері матеріального виробництва, так і в сфері науки та культури.

Тяжкі наслідки подібної «ерозії моралі» особливо помітні в наукових колективах. Такий колектив мусить бути запрограмований на пошук істини, й тільки вірність істині, а не груповій

солідарності може бути моральним імперативом ученого. Перемога ж кланових засад, безпринципний захист меркантильних інтересів «школи», угруповання, свого місця в них, зведена в принцип, призводить до моральної деградації наукових спілок. І деградація ця обертається для суспільства цілком реальними втратами, вираженими в карбованцях і копійках, не кажучи вже про такі соціальні та моральні наслідки, як агресивний егоїзм, безвідповідальність, безсоромність одних і апатія, відчай інших.

Такою є реальність, і про неї неможливо змовчати, говорячи про пекучі проблеми співвідношення економічного, політичного та морального чинників існування нашого суспільства на сучасному етапі його розвитку. Чи можна було у світлі сказаного розраховувати на дієвість моральних закликів, переконуваль, доказів, якщо логіка слів вступала в постійну суперечність із логікою справи?

Саме економічні методи керівництва виробничою діяльністю, перевірка ринком допоможе, образно кажучи, відділити «злаки від половини» у поцінуванні виробничих зусиль колективів, знайти справді справедливі, не викривлені відомчо-галузевою «моралю» принципи поцінування моральних чеснот осіб, зайнятих у суспільному виробництві.

В сучасному суспільстві намітилося зближення категорій економіки й понять моралі, внаслідок чого «безгосподарність» стає категорією моральною, а «аморальність» – категорією економічною. З цієї ж причини негативні явища в економіці породжують негативні наслідки в моральному житті людей. Усунення ж наслідків немислиме без усунення причин. Як уже зазначалося, будь-які заклики до ощадливості, працелюбства, поваги до суспільного надбання, сумлінності не можуть сьогодні розраховувати на ефект, доки не зжиті ті методи управління народним господарством, які щодня й щогодини призводять до розбазарювання національного багатства, безглузлого вигублення природних ресурсів, марної розтрати людської праці.

Економічне життя суспільства покликане підтримувати й закріплювати авторитет суспільної моральної свідомості силою

повсякденного людського досвіду. Створення раціонального, економічно обґрунтованого, високоефективного виробництва – важливий фактор вироблення високої моральності у мільйонів людей нашого суспільства.

Виховання такої моральності має будуватися на міцних підвалинах етики праці, яка має для долі народу особливе значення. Саме етика праці визначає історичні перспективи й місце цього методу в світовій співдружності, зумовлює ефективність виробництва і як наслідок – рівень життя.

Національна етика праці, культура праці, суспільне багатство, народжене нею, виступають суттєвим чинником розвитку сучасного виробництва, в прогресі якого особливу роль починає відігравати суспільна мораль, внутрішні регулятори поведінки людей і цілих націй.

У системі національної культури етика праці чимдалі більше висувається на авангардні позиції, відображуючи таким чином притаманний народові моральний рівень. Саме в надрах етики праці зароджуються основи етики поведінки і в усіх інших сферах людської життєдіяльності. Зауважимо, що нові техніко-технологічні умови розвитку цивілізації висувають щораз суворіші вимоги до змісту національної етики праці, особистісних якостей індивіда, формованого такою етикою.

Етика праці забезпечує включення в соціально-економічні процеси, суспільне виробництво самодіяльного населення країни. В цьому аспекті вона є дуже широким поняттям, що охоплює виробничі зусилля не тільки окремого індивіда, а й нації в цілому. Етика праці тісно пов'язана з технологічними, технічними, економічними, але, в першу чергу, з людськими (соціальними, психологічними, моральними, традиційно-культурними) факторами виробництва.

В системі національної культури етика праці невіддільна від економічної системи, яка може її підтримувати, зміцнювати, впроваджувати в побут і звичку широких мас, а може сприяти ізоляції етики праці, поступовому її відмиранню. Етика праці проймає всю сукупність ідейних конструкцій даного етносу,

особливості його духовного минулого й сьогодення, практичну моральність, правові й політичні традиції, ту чи іншу форму державності.

Від рівня розвитку етики праці, її місця та ролі в системі національної культури, суспільної поваги до неї, від поширення цієї етики на всі сфери людської повсякденності, її інтеграції в структуру національного характеру й національних духовних цінностей великою мірою залежить рівень добробуту народу, його історичне майбуття в сучасному світі.

Не менш важливим є питання про співвідношення політики й моралі, єдність яких вважалася та й продовжує вважатися дуже сумнівною. Проте часом з'являються твердження про їхню принципову несумісність. Звісно, взаємовідносини між мораллю та політикою неоднозначні, залежать від конкретної епохи та місця, а також від тих сил, груп і особистостей, які вершать політику, від того, яке місце в системі соціального життя ці люди відводять моралі, яке місце фактично займає вона в цій системі.

Не менш важливе й те, про який конкретний тип моралі йдеться: чи виникає ця мораль природним шляхом із об'єктивних реалій буття, чи конструюється штучно на угоду певній доктрині або суспільній групі, чи вноситься вона в свідомість людей поступово і сприймається без спротиву, а чи нав'язується з допомогою досить грубого тиску, із залученням потужних засобів масової комунікації. Важливо також знати, чи зберігає мораль свою суверенність, а чи цілком розчиняється в інших формах свідомості та суспільної діяльності, втрачаючи свою незалежність і посідаючи в цих інших формах тільки запевно підлегле становище.

Політика, що прагне досягнення своїх цілей, не може обійтися без такого значного внутрішнього регулятора людської поведінки, як мораль, і тому змушена апелювати до морального почуття мільйонів людей, використовуючи його в тій чи іншій мірі. В такій ситуації можливі спроби підкорити собі мораль, перетворити її на служницю політики, надати їй форми неспроможної забезпечити власний суверенітет.

Перетворюючись на служницю політики, виправдовуючи всі її, не завжди сумісні з людяністю й порядністю, хитросплетіння, мораль переживає ситуацію самовтрати, самозникнення. Вона перестає бути мораллю у власному розумінні цього слова й примушена плентатися в охвісті політики, погоджуючись на все нові й нові саморуйнівні для неї по́ступки. В цьому випадку мораль втрачає свою самодостатність, стаючи лише операційно-технічним психологічним засобом утілення політичних цілей, які виступають як щось від початку вище, ніж мораль, диктують їй закони, підкоряють її собі.

Мораль, таким чином, постає тут не якоюсь самоцінністю, а лише суто технічним, підпорядкованим моментом політичної діяльності. Через це вона не може більше оберігати індивіда й маси від дій, заздалегідь аморальних. Питання про добро і зло вирішується віднині не в категоріях моральної свідомості, а виключно в категоріях політичної доцільності, стають її частковим моментом. Політична доцільність передбачає: все, що сприяє досягненню політичної мети, – є благо, все, що цьому перешкоджає, – є зло. Політична мета починає виправдовувати політичні засоби.

Питання про пріоритет політики чи моралі розв'язувалося протягом усієї історії людства і, як правило, на користь політики. З міцністю передсуду закріпилося уявлення про те, що до політики мало застосовні моральні критерії, а політик, який керується моральними нормами, наперед прирікає себе на невдачу. В цьому положенні є певний елемент істини. Справді, в ході досягнення поставленої мети політик, який не гребує будь-якими порушеннями норм моралі, абсолютно вільний внутрішньо у виборі засобів, що забезпечують найкоротший шлях до мети. І, можливо, легко досягне її, на відміну від свого моральнішого конкурента, обплутаного, з точки зору принципового «амораліста» від політики, всілякими «хибними» догмами добра та людяності.

В той же час мета, досягнута засобами ганебними й огидними, переживає процес внутрішнього морального переродження,

навіть якщо початково й була справедливою. Вона немовби несе в собі погану спадковість засобів, перетворюючись із безпосереднього ідеалу добра на його абстрактний знак, мертвий фетиш, що вимагає нових і нових жертв. Стаючи служницею політики, мораль чинить акт історичного самогубства, і якщо ще й залишається в змісті політики, то тільки на правах своєрідних правил внутрішнього розпорядку у внутрішньогрупових стосунках між «своїми», правил, які виступають скоріше умовними й постійно порушуваними регуляторами й орієнтирами «внутрішньовидової» боротьби.

Список рекомендованої літератури

1. *Грачов Ю. М.* Зовнішньоекономічна діяльність. М.: ЗАТ Ін тел-Синтез, 2001.
2. *Мартинов Н. М.* Професионалы в управлении. Л.: 1991.
3. *Дозовий О. В.* Етика. К.2002.
4. Етика // Навчальний посібник. К.: Юрніком, 2002.
5. *Фіцула М. М.* Вступ до спеціальності. К.: 2004.

Завдання для самостійної роботи

1. Як впливає економіка на культуру виробничих відносин?
2. Національна культура праці.
3. Моральність у політиці.

Тема 14

МОРАЛЬ І РЕЛІГІЯ

ПЛАН

1. Мораль і релігія як форми суспільної свідомості.
2. Християнська етична концепція.
3. Загальнолюдські моральні цінності і релігія.

Проблема співвідношення моралі і релігії, науковий, об'єктивний аналіз релігійної моральності, її конкретних заповідей і норм – одна з центральних у комплексі гуманітарних досліджень.

Прихильники релігійного обрuntuвання моральності обстоюють такі аргументи: моральні настанови історично вперше сформульовані в релігії; вони мають божественне походження.

Світська наука стверджує, що мораль незалежна від релігії, яка часто підпорядковує моральну свідомість релігійним інтерпретаціям, що стоять вище за будь-які моральні настанови.

З позицій наукового світогляду, релігійну форму обрuntuвання моральності вважають однією з найпоширеніших в історії людства. Вона найповніше відповідала характерові соціальних відносин людей у класовому суспільстві.

Справжнім джерелом моральних уявлень є реальна життєдіяльність людей. Історія суспільства бере свій початок від утворення людського роду, появи особливої діяльності, яка під-

порядковується не законам природи, а специфічним, внутрішнім законам життя суспільства.

На початку людський рід був здатний засвоїти, підпорядкувати собі лише зовнішній, поверховий шар природних явищ. Лише поступово утворюється певне поле, простір культури, всередині якого лише й може здійснюватись, відтворюватись специфічно людська діяльність.

Уявлення про «інший», надприродний світ – а саме воно становить суть релігії – пояснюється не помилками в пізнанні, а практичним безсиллям людей перед грізними й невідвладними їм силами. Невідоме стає зрозумілим, невизначеність знання знімається визначеністю віри.

На цій основі виникають певні ритуали, різні табу, звернені до ще не освоєного світу, який розглядають як сферу панування особливих «розумних» сил та істот, які значно перевищують природні людські здібності. Обоження природи – необхідний, неминучий етап розвитку людської історії.

З розгортанням процесу історії людства все виразніше виявляється тенденція, яка в кінцевому підсумку і зумовлює формування моральної свідомості.

Помітний слід в історії людської цивілізації залишила ранньохристиянська моральна доктрина, викладена в текстах Біблії. Утвердження первісним християнством принципу загальної любові означало визнання рівності людей у їхніх домаганнях гідного й щасливого життя, моральної гармонії. Християнство стало релігією абстрактної людини, а його мораль набула загальнолюдської форми. Ідея рівності людей, їхнього громадянства зустрічалась і в античній етиці. В межах християнського світогляду ця ідея, поєднана з принципом любові, стала провідною нормативною установкою і набула форми, сприйнятливої для широких мас.

Суть християнської етичної концепції, сформульованої в Біблії, можна звести до наступних положень.

Бог створив світ і є його животворною сутністю. Весь світ розвивається з нього, і він же залишається його безпосереднім

управителем. Бог – не лише абсолютне творче начало. Він є одночасно вищою метою світу, його потаємним смислом. Все, що створює Бог, він створює для себе: «Бо все з Нього, через Нього і для Нього» (Рим., 11, 36), і лише він один вміщує в собі причину, форму і мету своєї діяльності. Всі інші створіння позбавлені такої автономності, вони існують завдяки Богові і для Бога. Людина не становить винятку. «Бо коли живемо – для Господа живемо, і коли вмираємо – для Господа вмираємо» (Рим., 14, 8).

Отже, тут ідея Бога, як морального абсолюту, не лише виражає моральне ставлення до дійсності, позначаючи таку досконалість, перед якою здаються мізерними всі інші цілі й бажання.

Людина, будучи одним із творінь Бога, є водночас істотою привілейованою. Вона подібна до Бога. Це виражається в тому, що людина створена вільною, й вища мета – служити Богові – виступає для неї як те, що повинне бути. Наскільки людина сама може обирати Бога, настільки вона уподібнюється Богові як абсолютній особі.

Людина подібна до Бога, але не однакова з ним, оскільки вона є чуттєвою, земною, смертною істотою, її природно-соціальне існування виступає як гріх. Те, що говориться про першу людину, про Адама, є характеристикою людини як такої. Людина, згідно з логікою християнства, призначена служити Богові, але вона сама захотіла стати як Бог, і в цій гордині, претензії – корінь зла взагалі. Людина, таким чином, у своєму реальному, емпіричному існуванні не така, якою вона повинна бути за своїм призначенням. Подолання цієї невідповідності, повернення до своєї нібито справжньої сутності й становить зміст моральних зусиль людини.

Чи може людина власною активністю реалізувати своє сутнісне призначення? Не може, оскільки вона безнадійно гріховна. Людина може врятуватися лише завдяки Богові. Виявом такого божественного втручання є, за твердженням богословів, поява Ісуса Христа. Образ Христа – свідчення єднання людини з Богом і водночас визнання того, що таке єднання можливе лише завдяки Богові. Христос – це взірць моральності у християнському

розумінні, втілений ідеал. Слідування Богові виступає як слідування Христові. Як з Адама почалось гріхопадіння, так з Ісуса почалось відродження, оскільки він вказує шлях до спасіння.

Вищий сенс існування Ісус вбачає в Богові-отцеві. Людина живе не для себе, а для Бога. «...Не як Я хочу, а як Ти» (Матв., 26, 39); «Шукайте ж найперш Царства Божого й праведності Його...» (Матв., 6, 33) – така сутність, внутрішній стрижень проголошеного й реального, практикованого євангельським Ісусом ідеалу. Христос закликає своїх учнів полишити матір і батька, дочок і синів, оскільки в серці того, хто став на шлях оновлення, спасіння, не повинно бути місця нічому й нікому, крім Бога. На запитання, яка є заповідь найважливіша, Ісус відповідає: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою; ...а друга однакова з нею: «Люби свого ближнього, як самого себе; на двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять» (Матв., 22, 36–40).

Любов до ближнього є відображенням любові до Бога. В ближньому і через ближнього людина любить Бога. Звідси й вимога любити всіх. Якщо ж людина любить вибірково: одним сплачує добром, іншим – злом, вона бере на себе прерогативу Бога, гадаючи, нібито сама може вирішувати, що справедливе й що не справедливе. У посланні апостола Павла до римлян говориться: «...живіть у мирі зо всіма людьми. Не метіться самі, улюблені, але дайте місце гніву Божому, бо написано: Мені помста належить, Я відплачу, говорить Господь» (Рим., 12, 18–19). Якщо раб або інший пригноблений сповнюється ненавистю до володаря, значить, він перебуває під владою ілюзії, буцімто не в Бога, а тут, на землі, він може знайти блаженство. Хто занадто любить гроші й тримається за них, той створює собі нового кумира. Отже, любов до ближнього в усіх її проявах є не що інше, як любов до Бога.

Найвище втілення християнського морального ідеалу – постать Ісуса Христа. Саме він, син людський і Божий, покликаний здійснити чудо того царства, де не буде ні бідних, ні багатих, ні війн, ні смерті, ні необхідності працювати в поті чола, де «ані

смутку, ані крику, ані болю вже не буде...» (Об., 21, 4), а одне лише вдоволення, радість, вічне блаженство.

Уособленням релігійного морального ідеалу в повсякденному земному житті виступає людина-праведник. Кожна релігія зображає її своєрідно. Православ'я, католицизм прославляють святих угодників, що набули досконалості у релігійному благочесті. Всі вони різні, але спільним для них є неприйняття мирського і культ власних страждань.

І донині, скажімо, православні моралісти так вбачають ідеал подвижництва: «Чоловіки й жінки, прагнучи спілкування з Богом, полишають свої оселі і сім'ї, йдуть до лісів і пустель, здіймаються на камені й стовпи, щоб у подвигах молитви, посту і зморення плоті служити Богові». Церква встановлює своєрідну ієрархію таких подвигів залежно від того, наскільки рішуче людина пориває зі світом: пустельництво, затворництво та ін. Так, преподобний Серафим Саровський, один із найбільш шанованих угодників, досяг вершин подвигу: тисячу днів безперервно молився на камені, поки в ногах не завелись черв'яки, потім два роки мовчав, спілкуючись з ченцями лише знаками. Він став затворником, а якщо виходив з келії, то накривав голову ковдрою, щоб не бачити і не чути людей. У цих і подібних історіях не слід вбачати лише ті чи інші відхилення від загальноприйнятого. Часто за ними стоять реальні люди, які стали символом протесту проти бездушності й лицемірства суспільних порядків, вони служать взірцем моральної стійкості.

Звісно, церква сьогодні не закликає до усамітнення в лісах і печерах, але, як і раніше, проголошує угодників «провідними зірками», заступниками перед Богом, учить віруючих скеровувати свої думки й справи шляхом святих, кваліфікує їхній спосіб життя як світ належного, вищого.

Загальнолюдськими в моралі виступають як сукупність певних загальних моральних вимог. Ці моральні вимоги пов'язані з найпростішими проявами людських взаємовідносин: не красти, не вбивати, допомагати людям у труднощах, виконувати обіцянки, говорити правду тощо. В усі часи так або інакше засуджувались

жорстокість, пожадливість, боягузтво, лицемірство, підступність, наклепництво, заздрість, зарозумілість і заохочувалися сміливість, чесність, самовладання, великодушність, скромність. Водночас у різні часи по-різному розуміли умови і межі застосовності цих вимог і відносно значення цих моральних якостей, у них нерідко вкладали протилежний зміст.

Це саме стосується й християнської моралі, яка в ідеалі проголосила рівність усіх людей незалежно від їх походження і становища. Крім 10 заповідей Божих, діалектика загальнолюдського в моралі втілена в Нагірній проповіді Ісуса Христа (Новий Заповіт).

Остання займає три розділи зазначеної частини Біблії (Євангеліє від Матвія, розд. 5–7) і в цілому сприймається як щось цілісне і завершене. Нагірна проповідь звернена до тих, кому на соціальній драбині римського рабовласницького суспільства діставались найнижчі щаблі. Одвічну в історії релігійної думки людства ідею відплати і кари вона підмінює ставленням кожного до нової релігії і готовністю за неї перетерпіти. «Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене» (Матв., 5, 11). Таким чином, ідея відплати в цілому набирає характеру ірреальної релігійної мрії, втілення якої цілком переноситься з землі на небо.

Нагірна проповідь містить у собі зведення моральних ідеалів і принципів, які відображають багатовікові земні сподівання людства. Автор проповіді уславлює такі риси людини, як миролюбність, поступливість, негнівливість, доброту. («Просіть – і буде вам дано, ...стукайте – і відчинять вам; бо кожен, хто просить – одержує, ...а хто стукає – відчинять тому» (Матв., 7, 7–8). Ці моральні настанови протистояли політиці верхів римського рабовласницького суспільства і цим імпонували пригнобленим. Тут постулюються й такі високогуманні ідеї, як успадкована з попередніх моральних кодексів формула: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки» (Матв., 7, 12). Пізніше в етичній думці вона отримала назву золотого правила моральності.

Виникнувши понад дві тисячі років тому, згадана формула стала для людства подібною фамільній дорогоцінності, яка дбайливо передається з покоління в покоління, і при цьому перебуває в незмінному вигляді: найрозвинутіше, найдосконаліше формулювання сьогодні має такий самий вигляд, який воно набуло до початку нашої ери. Як золото є загальним еквівалентом, що дозволяє зводити до одного знаменника різні валюти, так золоте правило моральності разом з ідеями добра, справедливості є загальним гуманістичним «еквівалентом», що забезпечує єдність, перехід, діалог різних конкретних форм гуманізму.

Нагірна проповідь містить ряд інших моральних норм – непротивлення злу, любов до кривдника та інші, які виражають загальні тенденції раннього християнства.

З релігійною та світською інтерпретацією загальнолюдських моральних цінностей тісно пов'язані етико-психологічні категорії безсмертя, страждання і втіхи, співчуття і милосердя.

Безсмертя в міфології та релігії – це фантастична якість, якою наділяють надприродних безначальних істот, наприклад богів монотеїстичних релігій, а також фантастичних міфологічних персонажів, що виникають у розвитку універсуму або створені колись божеством, – духи, боги етнічних релігій, янголи тощо. Безсмертя людини постає у релігійних ученнях здебільшого як безсмертя душі – продовження існування особливої надприродної, нематеріальної сутності людини після смерті тіла.

Безсмертя душі доповнюється в ряді релігій ученням про перевтілення душ.

Альтернатива перспективі вічного існування не означає втрати цінності життя, а усвідомлення людиною своєї неповторності, свого внеску в створення кращого майбутнього. Справжнє безсмертя людини полягає у збереженні результатів її діяльності.

Страждання – це стан, що його періодично переживає людина у процесі її фізичного й духовного буття. У стражданні вбачають компенсацію, яку приносять за свою або чужу провину й яка відновлює порушений баланс справедливості в житті тієї чи іншої спільності.

Практика покарання спочатку мала саме таку мотивацію: її мета – не стільки у відверненні потенціальних злочинців від здійснення карного діяння, скільки в ритуальному й одночасно моральному очищенні. При цьому релігійна віра передбачає, що викуп може бути внесений за винного – невинним. Ісус Христос як абсолютно невинний добровільно прийняв страждання й смерть за всіх людей і цим спокутував гріхи людства, лежить в основі християнства і християнської етики.

Втішання – у релігійному його аспекті – це соціально-психологічна модифікація компенсаторної функції релігії. Релігійне втішання будується на такій світоглядній і морально-етичній основі: земне життя має відносну цінність, загробне – цінність абсолютну; зло на землі нездоланне і людина безсила, Бог – всемогутній. З цих позицій причини страждань виявляються або нездоланими, або неістотними, а самі страждання – виправданими і навіть бажаними. Подібна орієнтація викликає у віруючої людини почуття примирення з дійсністю, заспокоєння, надії.

Співчуття – це одна з форм вияву людинолюбства; ставлення до іншої людини, засноване на визнанні законності її потреб та інтересів, виражається в розумінні почуттів і думок іншої людини, наданні моральної підтримки її прагненням і готовності сприяти їх здійсненню. Співчуття є важливою формою вияву гуманізму міжособових відносин.

Милосердя – це співчутлива і діяльна любов, яка виражається в готовності допомагати кожному, хто цього потребує, і поширюється на всіх людей, на все живе. В понятті «милосердя» поєднуються два аспекти – духовно-емоційний (переживання чужого болю як свого) і конкретно-практичний (порив до реальної допомоги).

З проповіддю милосердя вперше виступили світові релігії: буддизм і християнство. Буддизм розуміє життя взагалі як страждання.

Християнство вносить специфічну мотивацію милосердя – особиста любов до Христа, який немовби стає на місце кожного, хто потребує милосердя від Господа.

Ідеал милосердя вимагає відмови від будь-якого поділу на «своїх» і «чужих», зближує навіть тих, хто наділений груповою нетерпимістю. В сучасних умовах відбувається процес повноправного повернення терміна «милосердя» до лексики нашого суспільства, активізується діяльність, спрямована на конкретну допомогу людям, що потребують милосердя.

В останні роки активізується церковна добродійність. Однією із специфічних проблем останньої виступає творення добра. І не лише у справі реалізації конкретних проєктів, а й у вихованні у віруючих потреби творити милостиню.

Слід зауважити, що християнське милосердя не потребує гучної реклами. Настирливе оприлюднення доброї справи й хизування нею суперечать самим засадам християнства. «Коли твориш милостиню, не сурми перед собою... – вчив Ісус. – Нехай ліва рука твоя не знає, що робить правиця твоя, щоб милостиня твоя була таємна, і Отець твій, який бачить таємне, віддасть тобі явно».

Поняття гріха в буденному значенні – це відступ від віри і моральних норм. Конкретний зміст гріховних дій досить різноманітний: неправда, блуд, лукавство, користолюбство, злоба, задрість, убивство, усобиці, брехня, наклеп, богоненависництво, образа, самохвальство, гордия, неслухняність перед батьками, безрозсудність, підступність, ненависть, непримиренність, немилосивість (див.: Рим., 1; 28–31); ідолопослужіння, пияцтво, перелюбство (див.: 1 Кор., 5; 10–11); чародійство, єресь, безчинства (див.: Гал., 5; 19–21); лихослів'я, марнославство, непристойні жарти (див.: Еф. 5; 4) та ін. Більшість гріхів – це порушення загальнолюдських моральних норм, і віднесення їх до розряду зла не специфічне для християнської доктрини. Особливу групу складають відступи від віри: ідолопоклонство, єресь, богоненависництво та ін.

Значне місце у християнському тлумаченні гріха відведене ідеї про взаємозв'язок гріховного з тілесним, плотським. «Бо думка тілесна – то смерть, а думка духовна – життя та мир, думка бо тілесна – ворожнеча на Бога, бо не кориться Зако-

нові Божому, та й не може» (Рим., 8; 6–7). Природні потяги підлягають осудові, тому що вони протидіють божественному закону. У результаті виникає душевний конфлікт, коли «маю задоволення в Законі Божому за внутрішнім чоловіком; та бачу інший закон у членах своїх, що воює проти закону мого розуму і полонить мене законом гріховним, що знаходиться в членах моїх» (Рим., 7; 22–23).

У цьому контексті оцінювався зв'язок між чоловіком і жінкою. Безшлюбність і цнотливість, з точки зору апостола Павла, кращі за шлюбний зв'язок: «Неодружений про речі Господні клопочеться, як догодити Господові; а одружений про речі життєві клопочеться, як догодити своїй дружині» (1 Кор., 7; 32–33). Але шлюбний зв'язок необхідний як засіб уникнути блуду. Тому поширені в деяких гностичних сектах заборони на шлюб й окремі види їжі християнством відкинуті. В католицькій церкві celibat (обітниця безшлюбності) був збережений лише для духовенства.

Ставлення до «помислів плоті» дозволяє з'ясувати внутрішній зміст, або структуру, гріха в християнському розумінні. Під гріхом мався на увазі такий стан індивідуальної свідомості, коли вона відвертається від Бога й пропонує себе, свої помисли та переживання в розпорядження якихось інших сил. Ідолопоклонник, наприклад, відступає від Бога й служить тварям замість творця або бісам (див.: Рим., 1; 23–25).

Тяжким гріхом у християнстві вважається самогубство як спроба людини розпорядитися на свій розсуд життям, яке насправді належить Богові. Але гріх людини проти людини оцінюється більш терпимо, ніж гріх людини проти Бога. За старозаповітним твердженням, «якщо хто грішить супроти людини, то помоляться за неї перед Богом. А якщо людина згрішить супроти Господа, – хто заступиться за неї?» (1 Сам., 2; 25). Будь-який гріх у кінцевому підсумку є гріх проти Бога, але дії, спрямовані безпосередньо на підрич божественної могутності і слави, гріховні вдвічі й заслуговують на суворе покарання.

Основу гріховності становить прагнення уподібнитись Богові. Релігійне вчення про одвічну гріховність людини тлумачить істо-

ричний розвиток моральності як відхилення її у божественних принципах, як історичну помилку.

Людство очікує тривалий складний шлях розвитку, який віруючі і невіруючі мають пройти разом, втілюючи в життя багатовікові сподівання людства. Перетворення людини на творця своєї долі, прогресуючої особистості із засобу на головну мету суспільного розвитку становить сутність гуманізації людського суспільства, спрямовану на реалізацію загальнолюдського морального ідеалу.

Список рекомендованої літератури

1. Біблія. Книги Старого і Нового Заповіту. – К., 1991.
2. *Бородина А. В.* Основы православной культуры. – М., 2002.
3. *Головащенко С.* Історія християнства. – К., 1999.
4. *Гусейнов А. А., Аפרсян Р. Г.* Етика. – М., 2000.
5. *Зеленкова И. А.* Етика. Хрестоматія. – Минск, 2001.
6. *Кримус Ю. В., Якушно І. І.* Етика навчальний посібник. Житомир: «Полісся», 2004.
7. *Золотухина-Аболина Е. В.* Современная этика. – М., 2003.
8. *Лахно А. І., Варенко В. М.* Християнська етика (в поняттях і категоріях). – К., 2002.
9. Виховання молодого покоління на принципах Християнської моралі в процесі Духовного відродження України. Острого, 1988. – 444 с.
10. *Левчук А., Онищенко О.* Основы эстетики. – К.: Вища школа, 2000.
11. *Малахов В. А.* Етика. – К.: Либідь, 2000.
12. *Никитин В.* Основы православной культуры. – М., 2001.
13. *Свешников В. А.* Очерки христианской этики. – М., 2001.
14. *Сурова А. В.* Православная школа сегодня. – М., 2000.
15. Християнська етика і педагогіка: статті та уроки. – Острого, 2012.

Завдання для самостійної роботи

1. Назвати основні групи книг Старого і Нового Заповіту.
2. Пояснити різницю між відповідями Біблії на питання про створення світу та іншими теоріями.
3. Назвати євангельську заповідь любові.
4. В чому етична висота Нагірної проповіді.
5. «Золоте» правило етики: історичний аспект.
6. Історичні відомості про календарі. Православний календар. Дванадцять свята. Господні свята. Великі церковні свята.
7. Як ви розумієте притчу про багача «Хто пригнічує убогого, той творця зневажає»? (Притч. 14, 31).
8. Ідеал у християнстві. Ідеал у твоєму житті.
9. Шлюб як таїнство любові у християнстві. Образ сім'ї у Старому і Новому Заповіті.

Тема 15

ВПРОВАДЖЕННЯ ПРЕДМЕТІВ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ЗМІСТУ

ПЛАН

1. Науково-методологічні та практичні проблеми впровадження.
2. Вивчення предметів духовно-морального змісту в загальноосвітніх навчальних закладах.
3. Взаємодія церкви і держави у сфері освіти.

Не зважаючи на введення вже понад 10 років тому в шкільну програму державних загальноосвітніх закладів України предметів морально-духовного спрямування, питання щодо їх доцільності, обсягу, змісту та методології й досі залишається одним із найбільш суперечливих у сфері гуманітарної освіти. Виходячи з сучасних реалій, можна говорити про те, що справжнього вибору серед цих курсів практично не існує. На сьогодні є декілька курсів, що пропонують християнський підхід, курс «Основи християнської етики», зміст якого повсякчас змінюється, – від загальноосвітньої дисципліни до предмета за вибором.

Саме тому варто звернути увагу на досвід впровадження та ефективності курсів морально-духовного спрямування та на особливе місце серед них релігійної освіти. Для порівняння можна

взяти західний регіон України, проте найбільш практичним є при цьому врахування загальної економіко-соціальної ситуації та історичних реалій, у яких формуються та функціонують такі курси.

Перш за все, необхідно визначитися з термінологією. Адже «предмети морально-духовного спрямування» – не загальнови-знаний у міжнародній практиці термін. У даному випадку мова йде про предмети, які забезпечують освіту учнів у сфері етики та релігії, спрямовану не лише на отримання знань, але й на випрацювання компетентностей та навичок. Релігійна освіта – проміжний стан між духовною та світською освітою. Мова йде про теоцентричний(конфесійний) підхід до світу та конкретних знань про нього. Проте в українському контексті загальної середньої освіти мова переважно йде про християнську етику.

На сьогодні існує два типи релігійної освіти: а) конфесійна, б) неконфесійна. Кожна з них має свої підтипи: в межах конфесійної освіти – це наставляння або історія (етика) конфесії, в межах неконфесійної – етичне виховання, або ж релігієзнавство.

В українському сьогоднішньому впровадженні курс «Етика», проте обсяг та увага тут до релігійного компоненту практично не регламентується, все залежить від конкретних робочих програм та методологічного забезпечення (підручників робочих зошитів тощо). Й тут постає питання про так звану «гуманістичну методологію» – секуляризований підхід до етичних питань та релігійних норм. Саме це й провокує основний конфлікт, адже деякі аспекти загальноосвітніх шкільних курсів суперечать релігійним етичним цінностям.

Якщо ж ми повернемося саме до виховного компоненту, то у більш складному становищі є світська наука. Це пов'язано зі складністю пояснення та обрuntuвання необхідності дотримання етичних норм без звернення до ідеї раю та пекла. Проте проблема є суттєво складнішою – чи має християнська етика винятковий пріоритет у вихованні цінностей? Або ж більш широке питання – виховання цінностей має ставати прерогативою одного курсу чи все ж має бути запропоновано методично інший підхід?

Міністерством освіти постійно проводяться семінари, конференції, засідання «круглих столів» з даної тематики. Так, наприклад, 12-13 березня 2013 року в м. Дніпропетровську відбувся Всеукраїнський науково-практичний семінар «Людинотворчий потенціал курсів духовно-морального спрямування».

На ньому було обговорено шляхи вирішення завдань духовно-ціннісного розвитку особистості засобами курсів духовно-морального спрямування та форм їх реалізації в освітньому просторі.

В роботі семінару взяли участь представники 20 областей України. Учасники семінару відзначили, що гармонійний розвиток суспільства зумовлений у тому числі і наявністю відповідної духовної основи шкільного життя.

Наказом Міністерства освіти і науки України (№437 від 26.07.05) було передбачено, починаючи з 2005/2006 навчального року, у 5-6 класах вивчення предмета етика або предметів морально-етичного спрямування за вибором учнів.

Варто зазначити, що цей пункт було введено за наполяганням органів управління освітою західних областей, де на той час вивчалась християнська етика як обов'язковий курс. У впровадженні курсу світської етики освітяни цих областей вбачали своєрідну загрозу вивченню курсу християнської етики.

Проте, окрім питання про світоглядні основи впровадження, постає також питання про доцільність та ефективність викладання курсів морально-духовного спрямування в державних загальноосвітніх закладах, а саме: у яких саме класах та в якій формі й обсязі це має відбуватися. На сьогодні немає повномасштабних досліджень цього питання. Соціологічні опитування, що могли б допомогти висвітлити наслідки впровадження таких предметів, практично не проводяться. Хоча вкрай вагомим була б інформація про дієвість або її відсутність, якщо проаналізувати ситуацію за останні 10 років, коли курси морально-духовного спрямування вводяться як предмети за вибором.

Позиція як представників релігійних течій, так і світських науковців має вигляд цілком аргументований та логічний, що

особливо ускладнює вибір батьків. Фактично цей сегмент освіти та виховання обирається залежно саме від позиції батьків. І тут у цілому можливі наступні варіанти позиціювання:

- моральних цінностей занадто мало в сучасному суспільстві, релігія дає можливість людині долучитися до сфери сакрального, тому теоцентрична релігійна етика в школі має компенсувати світськість інших предметів;

- релігія – це пережиток минулого, виховання має базуватися на сучасних цінностях секулярного світу;

- знати лише одну культуру в сучасному глобалізованому світі;

- це неприпустимо, проте інформація має подаватися на толерантних наукових засадах;

- для розвитку, адаптації та конкурентоспроможності людини в сучасному світі не потрібні курси морально-духовного спрямування, більш доцільно ці години витратити на навчання практично спрямованих предметів (інформатики, другої іноземної мови тощо).

Питання про доцільність поглиблення інформаційно-виховного компоненту, що базується на релігійній сфері, в цілому не викликає суперечностей. Основна проблема – що саме, з якої точки зору та з якою метою має бути включено (або вже впроваджено) в навчальну систему. Тобто найбільш суперечливими є питання методики та методології, хоча виникають питання також про співвідношення так званих «релігійних цінностей» та «загальнолюдських, або ж гуманістичних, цінностей». При цьому найбільша проблема в тому, що ані усталеного розуміння першого, ані другого – немає. На практиці ж більшість неузгоджень – у сфері статевого виховання, питань свободи та необхідності, але основне (хоча часто воно не артикулюється, проте завжди постає базовим) – про джерело та можливості пізнання істини.

Що ж стосується методики, то в основному курси морально-духовного спрямування мають базуватися на інноваційних методах навчання, творчих завданнях та особистісному підході. Але, як засвідчив досвід спілкування з учителями, вони в біль-

шості випадків не готові використовувати це, а інтерактивність зводиться здебільшого до творчих завдань та конкурсів. Проте така ситуація призводить до значних методологічних проблем – адже учням не надається пояснення, як саме етичні норми змінюють світогляд людини, тобто «...втрачається можлива гуманістична перспектива розгляду християнської етики як складової людського світогляду». Іншою суттєвою проблемою є питання оцінювання – як вчитель може виміряти, чи стала моральна настанова ціннісним орієнтиром, чи залишилася лише інформаційним знанням? І набуття яких якостей має бути оцінено у скільки балів? Взагалі – чи може вчитель це оцінювати? Відповідно, для державних загальноосвітніх закладів більш прийнятною є академічна методика, що відповідає основним рекомендаціям.

Формування духовного світу дітей та молоді, духовності як провідної якості особистості – велике і складне завдання. Особливої актуальності воно набуває сьогодні, коли складнощі соціально-економічного й політичного розвитку країни у попередні роки боляче вразили молодь. Серед дітей та молоді падає духовність, зріє зневіра у моральних орієнтирах у повсякденному житті. Засоби масової інформації та комунікації дедалі більше впливають на суспільство й особливо на молодь, нерідко потураючи культам сили, зброї, моральному релятивізму і конформізму.

У ситуації гострого дефіциту ціннісних установок і орієнтацій релігійні моральні цінності, які є основою гуманістичних цінностей, відіграють дедалі вагомішу роль у сучасному вихованні дітей та молоді. Отже, виникає гостра потреба в залученні християнських цінностей до процесу виховання дітей, визначенні основних засад, цілей, напрямів, змісту, форм і методів формування духовності на їх основі, які разом з іншими складовими сприятимуть розвитку і формуванню духовної високоморальної особистості, майбутнього громадянина України.

На сьогодні курси духовно-морального спрямування мають максимальне навчально-методичне забезпечення. Створено та видруковано концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх

навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування, програми, підручники, методичні посібники для вчителів, робочі зошити, хрестоматії для учнів з християнської етики та інших курсів духовно-морального спрямування.

І якщо у 2005 році не було жодної назви, яка б мала гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки» і відповідала б сучасним вимогам до навчальної літератури, то зараз їх кількість складає не один десяток. Наявні також електронні посібники.

Щорічно розробляються і доводяться до відома органів управління освітою на місцях, обласних (міських) інститутів післядипломної педагогічної освіти методичні рекомендації стосовно вивчення курсів духовно-морального спрямування у загальноосвітніх навчальних закладах.

Отже, введення предметів для здобуття знань з основ етики релігії є загальною тенденцією сучасних загальноосвітніх державних закладів України.

Основні суперечності – у методологічному підході і теологічному. Світськість або релігійність предмета визначається метою, а не змістом освіти. Впровадження курсів морально-духовного спрямування пов'язане як із проблемою забезпечення альтернативності, так і з методичним забезпеченням та інформаційним супроводом. Найбільш дієвими при навчанні етичних норм та цінностей є інноваційні методи, проте вони важко вкладаються у формальну систему оцінювання. Регулювання релігійної освіти суттєво відрізняється навіть у різних областях України, тому позитивний досвід впровадження може бути перенесений на всю Україну. Необхідність впровадження морально-етичної освіти викликає суттєво більше заперечень або суперечностей у суспільстві, ніж світський виклад знань про релігії, їх розвиток та ціннісний потенціал.

Як показує досвід, найбільший ефект впровадження цих курсів буває у тому випадку, коли є відповідні рішення органів місцевого самоврядування. Тоді немає проблем ні з виділення годин з варіативної складової, ні з перепідготовкою вчителів, ні із закупкою підручників та посібників для школярів.

Викладання предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах можливе лише за умови письмової згоди батьків та за наявності підготовленого вчителя. Відповідно до Закону України «Про загальну середню освіту» викладати навчальний предмет «Етика» та факультативні курси морально-етичного спрямування можуть особи, які мають вищу педагогічну освіту та документ про проходження відповідної курсової підготовки. Підготовка вчителів курсів духовно-морального спрямування здійснюється в низці вищих навчальних закладів країни або на курсах підвищення кваліфікації педагогічних кадрів при обласних інститутах післядипломної педагогічної освіти.

Список використаної літератури

1. Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч.прогр. та календарно-темат. план / А. М. Богуш, І. А. Сіданіч, В. Є. Сучок (та ін.) – К. : ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2016. – 100 с.
2. Сухомлинська О. Про «Християнську етику» без ілюзій. Держава, суспільство, освіта повинні визначитися: чого вони хочуть, запроваджуючи такі курси / О. Сухомлинська. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/182365/>.
3. Школи не готови к религии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gazeta.ru/social/2011/11/08/3826654.shtml>.
4. Хэдли С. Религиозное образование в европейских государственных школах: Доклад, прочитанный на конференции «Религиозный фактор в жизни современного общества», состоявшейся в рамках XV Рождественских чтений / С. Хэдли. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/1214.htm>.
5. Якухно І. І. Вивчення предметів духовно-морального спрямування у загальноосвітніх навчальних закладах. [Електронний ресурс] <http://oloj.zipro.net.ua/inolex>.

Завдання для самостійної роботи:

1. Як залежить духовна культура особистості від матеріального виробництва?
2. Як залежить національна культура від політичної системи?
3. Як впливає мораль на суспільні перетворення?
4. Моральні заклики і сьогодення.
5. Вплив суспільної моралі на економічне життя суспільства.

Додатки

**НАВЧАЛЬНІ ПРОГРАМИ
«ЕТИКА: ДУХОВНІ ЗАСАДИ»
ДЛЯ УЧНІВ 1–11 КЛАСІВ**

Рекомендовано
Комісією з проблем виховання дітей
та учнівської молоді
Науково-методичної Ради Міністерства
освіти і науки України для апробації
у загальноосвітніх навчальних закладах
України.
Лист МОНУ від 16.05.2013 №1/9-324

Навчальна програма «Основи християнської етики» для 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Рекомендовано МОН України

Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Основи християнської етики. 1-11 класи. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – 160 с.

Програма «Основи християнської етики для учнів 5-6 класів» рекомендована Міністерством освіти і науки України (Лист 8/1-2 від 29 червня 2006 року).

Програма «Основи християнської етики для учнів 1–4, 7–11 класів» рекомендована Міністерством освіти і науки України (Лист 1/ІІ-6347 від 13 липня 2010 року).

Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч. прогр. та календарно-темат. план / А. М. Богуш, І. А. Сіданіч, В. Є. Сучок (та ін.) – К. : ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2016. – 100 с.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Світ – чудовий задум Творця

Поглибити уявлення про природне довкілля, створене і подароване людям Всевишнім для користування і піклування.

Виховувати екологічне світосприйняття, ціннісне ставлення до природи.

Збагачувати словник дитини словами: Всевишній, турбота, піклування, довкілля.

Дитина – Боже творіння.

Ознайомити, що людина – творіння Боже, є образом та подобою його. За християнським віровченням людина – трихотомічна істота, яка складається з духу, душі та тіла.

Виховувати ціннісне ставлення до свого життя та здоров'я.

Збагачувати словник дитини словами: дух, душа, повага, цінність, Боже творіння.

Любов – найвища заповідь Христа.

Вчити виявляти любов до Бога та до ближніх (одиноких, сиріт, знедолених, інвалідів, безпритульних тощо).

Формувати навички спілкування у соціумі за християнськими принципами; виховувати ціннісне ставлення до життя й здоров'я ближніх на прикладі Заповіді Христа «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією думкою.

Люби свого ближнього, як самого себе» (Від Матвія 22:37-39).

Збагачувати словник дитини словами: християнський, ближній, цінність, довіра.

Моральні закони Святого Письма.

Формувати духовно-моральні якості на основі Божих заповідей.

Розповіді про заповідь «День для служіння Богові».

Пояснити заповідь «Не вбивай! Не кради! Не свідчи неправдиво на свого ближнього!»

Збагачувати словник дитини словами: Боже Слово, Заповіт.

Моральні чесноти у старозавітних образах.

Виховувати чесноти: вірність, терплячість, милосердя, патріотизм через ознайомлення із життям та вчинками біблійних персонажів Даниїла, Йосипа, Давида.

Формувати бажання наслідувати зазначені чесноти.

Показати, що ці чесноти формуються через випробування, прощення, витривалість.

Збагачувати словник дитини словами: терплячість, випробування, прощення, витривалість.

Любов і милосердя в земному житті Ісуса Христа.

Проілюструвати любов і милосердя через притчі Ісуса про блудного сина та милосердного самарянина.

Формування міння прощати та проявляти милосердя на прикладі земного життя Ісуса Христа.

Ознайомити з проявом любові та відданості людству Ісусом Христом через його смерть і воскресіння.

Збагачувати словник дитини словами: Євангеліє, притчі Ісуса Христа, людство, смерть і Воскресіння.

Християнські свята в культурі українського народу.

Виховувати повагу до національних та християнських свят, залучати дітей та батьків вихованців до підготовки та участі у святкових заходах до Різдва Христового, Великодня, Дня Святого Миколая, Стрітєння, Трійці.

Формувати найкращі моральні чесноти, притаманні українському народу (воля, гідність, побожність, правдолюбство, пошанування, поважливність, витривалість).

Збагачувати словник дитини словами: псалом, Трійця, воля, гідність, побожність, правдолюбство, співучість, поважливність, витривалість, талановитість.

Виховання патріотизму на прикладах духовної, національної культури.

Виховувати повагу до національної культури, традицій (особливостей святкування державних, церковних свят, форми вітання), державних національних символів (Гімну України, Духовного Гімну України), предметів культури, побуту.

Стимулювати інтерес, позитивне ставлення до участі у підготовці та проведенні заходів зі святкування державних, церковних свят.

Формувати уявлення про любов до Батьківщини за допомогою духовних творів Т. Г. Шевченка.

Вчити висловлювати своє ставлення до національних цінностей та мотивувати його.

Збагачувати словник дитини словами: Духовний Гімн, Держава, Батьківщина, патріот, громадянин.

1 КЛАС

(32 години)

Зміст навчального матеріалу 1 класу спонукає учнів до осмислення того, що людина повинна знати про світ, який оточує її, та про своє місце в ньому; допомагає зрозуміти власну належність до сім'ї, родини та осмислити зв'язки і стосунки між друзями, товаришами, знайомими, сусідами тощо.

I. Етика взаємин (8 годин).

Вітаємо Вас, Ваша Світлість Етика. Ось лунає вже дзвінок – починається урок. «Слова щирого вітання дорожчі за частування». Добре того учити, хто хоче все знати. Мої шкільні друзі. З ким мені приємно спілкуватись. Правила порядних взаємин. «Можна» і «не можна», «хочу» і «потрібно». Вчинок і провинна. «Чого бажаєш собі – так чини іншому».

II. Дивосвіт навколо нас (8 годин).

Краса навколишнього світу. Послухай музику землі: в ній шелест трав і сонця ласка. Якого кольору пори року? Хто найкращий майстер на землі? Пошуки красивого навколо себе:

краса рукотворна і нерукотворна. Чого нас навчають бджілка та мурашка? Мудрість створеного світу.

III. Моє оточення (8 годин).

Сім'я – острів любові. Рідний серцю батьківський поріг. Господар і глава сім'ї. Хто вас, дітки, ніжно любить, хто ласкаво вас голубить? Мамині радощі і турботи. Я і мої друзі. Я вдома, у школі, на вулиці. Коли поруч багато людей. Моя сім'я, моя школа, моє місто – частина нашої України.

IV. Де живе жар-птиця (8 годин).

Казка вчить, як на світі жити. Тихе сяйво любові і мудрості у маминій пісні, казці, билині, колисанці. Всепереможна сила Добра у світі казкових героїв. Казка усна і літературна. Ми відвідуємо бібліотеку. Яка книжка найцікавіша. Мої улюблені казкові герої. Казка – бажання чуда, радості, ствердження добра. Пошук пера жар-птиці у казці і в житті.

Основні поняття: Етика. Краса навколишнього світу. Батьківська любов та турбота. Господар. Гостинність. «Золоте» правило етики. Ввічливість та співчуття. Лагідність. Доброзичливість. Вибачення. Щедрість. Поступливість. Чесність. Правдивість. Послух. Порядність. Скромність. Вдячність. Взаємоповага. Слово й мова. Рукописи. Друковані книжки.

Основні вміння:

- Визначати своє місце в оточуючому світі.
- Розуміти власну належність до сім'ї, родини.
- Усвідомлювати зв'язки та стосунки між друзями, товаришами, знайомими, сусідами тощо.
- Вміти користуватися «чарівними» словами.

2 КЛАС (32 години)

Навчальний матеріал 2 класу структурований за тими ж темами, що й у 1 класі, з дотриманням доступного ускладнення, розширення та його систематизації, що

сприяє формуванню в учнів рис любові й поваги до навколишнього світу і до людей, що їх оточують. Під час осмислення відповідної теми діти вчать ся поважного й шанобливого ставлення до близьких та родичів; набувають риси милосердя, добросердечності, навчаються творити Добро, поглиблюють знання про етику взаємин, формують навички аналізувати власні дії та вчинки.

I. Дивосвіт навколо нас (8 годин).

Краса у звуках, фарбах, формах. Краса рукотворна і нерукотворна. Різноманітність і досконалість навколишнього світу. Людина – вінець творіння. Щоб не виросла людина з серцем, як льодина. Життя у взаємній любові. Світ потребує твоєї любові. Люби, бережи, знай.

II. Добротолюбіє (9 годин).

Ми і наші вчинки. Вчимося слухати і чути. Взаєморозуміння – основа дружного колективу. Вибачення, поступливість, щедрість. Не подарує щастя нам чужа образа. Маленька добра справа краща за велике неробство. Уміння стримувати себе. Відповідальність. Незримі струни душі. Покликання людини – відчувати й зберегти Красу.

III. Рід. Родина. Сім'я (7 годин).

Любов і злагода – основа сім'ї. Кому перевага за столом. Тільки мама на землі одна. Мої найкращі друзі – дідусі й бабусі. Що в імені твоїм? Іменини. Хрещені батьки. Свята і традиції в родині. Нехай привітність і гостинність дарує радість спілкування.

IV. Мудре слово книги (9 годин).

Слово, яке знайде шлях до серця. Добре слово душу зігріває, життя пробуджує. Людина без книги, як криниця без води. Книги – ріки мудрості. Як і де «живуть» книги; урок-екскурсія «У гості до книги». Коли і як з'явилась наша азбука. Свято слов'янської писемності. Урок-подорож: «Від берестяної грамоти до електронної книги». Мої улюблені книжки.

Основні поняття: Гармонія в природі. Рукотворна і нерукотворна краса. Розмаїття. Досконалість. Любов. Хрещені батьки. Наставник. Привітність. Гостинність. Вдячність. Відповідальність. Обов'язок. Слухняність і непокора. Добродіяння. Терпіння. Вибачення. Дружба і товаришування. Іменини. Рукописи. Бібліотека. Музей книги. Слов'янська писемність.

Основні вміння:

- Поважно і шанобливо ставитися до близьких родичів.
- Любити і поважати світ, який тебе оточує.
- Аналізувати власні дії та вчинки.
- Давати об'єктивну оцінку діям інших людей.

3 КЛАС
(34 години)

У 3 класі розумова пізнавальна активність учнів зосереджена на питаннях, які послідовно продовжують розкриватися в раніше визначених темах. Головна увага при цьому відводиться формуванню навичок спостереження за світом, що наповнений любов'ю, та уміння визначати роль і аналізувати значення християнських символів; наступні уроки – це поглиблення почуттів поваги та вдячності старшим поколінням роду й родини; формування уміння прощати і просити вибачення, бути совісливим і милосердним, розрізняти чесноти й гріхи та свідомо не чинити гріхів; учні вчаться правил щирого серця співжиття, на вищому емоційному рівні пізнають радість спілкування, взаємодопомоги та взаємодітримки.

I. Світ, наповнений любов'ю (10 годин).

Нерукотворна краса світу. Мудрість оточуючого світу: загадковість, незбагненність, досконалість, краса. Загадкові і дивовижні тварини. Чому з'явилися Червоні книги? Милуйся створеною красою. Гармонія й дисгармонія. «У щастя людського два рівних є крила: троянди й виноград, красиве і корисне». (М. Рильський).

II. Етика взаємин (8 годин).

Краса людських взаємин. Сприймайте людину такою, якою вона є. Честь і чесність – слова одного кореня. Милосердя – це відгук на чужий біль. Поради хлопчикам і дівчаткам. Про закони дружби. Як ми ходимо в гості. Урок мистецтва спілкування. Чого в інших не любиш, того й сам не роби.

III. У творчій майстерні художника (7 годин).

Художество як творчість. Від задуму до втілення. Мрія, втілена в життя. Вернісаж, галерея, музей. П'ять функцій музею. Історія одного шедевуру. Пошук досконалості. Сяяння прекрасного.

IV. Пізнаю і виховую себе (9 годин).

Світ моїх захоплень. Нумо гратись любо! Гра за правилами. Ігри і розваги в народній традиції. Наше дозвілля. Мій реальний і уявний світ. Обережно, небезпека! Правила на кожен день. Найдороще – справжня радість спілкування.

Основні поняття: Цінність життя. Краса душі. Жертовність. Пам'ятки духовності. Милосердя. Пошана. Честь родини. Світ праці. Багатство. Уміння прощати, просити вибачення. Відповідальність. Свобода вибору людини. Стриманість. Розсудливість. Співчуття, допомога, витривалість. Моральні заповіді. Уміння чути інших. Миролюбність.

Основні вміння:

- Сприймати людину такою, яка вона є.
- Цінувати людське життя.
- Вміти захистити красу своєї душі.
- Осмислити добрі і погані звички.
- Допомогати ближньому.

4 КЛАС (34 години)

Зміст навчального матеріалу 4 класу, його структурування, форми і методи навчання і виховання зорієнтовано

на школяра, який починає усвідомлювати себе як особистість, як громадянин своєї країни, здатний до висловлення власних суджень та конструктивних рішень. Саме на розвитку цих умінь і навичок повинен зосереджувати увагу вчитель.

I. Світ потребує твоєї любові (9 годин).

Людина у світі. Гармонія в душі і природі. Покликання і служіння людини. Людська гідність. Любов до ближнього. Відповідальність за збереження Добра, Краси і Любові. Творче ставлення до вивчення та збереження традицій. Обов'язок людини – зберегти світ прекрасним.

II. Рід, родина, народ (8 годин).

Честь мого роду. Батьківські радощі й турботи. Календар сімейних свят. Моя земля – земля моїх батьків. Світочі і святині мого народу. Захисники рідної Вітчизни. Духовні багатства нашого народу. Історичні повісті про рідну землю.

III. Етика людських взаємин (7 годин).

Колектив починається з мене. Мій клас – мої друзі. Самолюбство нікому не любі. Чи вміємо ми допомагати. Добрий вчинок «по секрету». Про дружбу хлопчиків і дівчат. Вмій поважати іншого.

IV. Пізнаю і виховую себе (10 годин).

Бережімо вогник бажання вчитися. Радість розумової праці. Натхнення, окриленість, творчість. Творець, творіння, творчість. Важливість розуміння творчості. Творчість + Я = ? Фізика, лірика і творчість. Незримий труд душі. Творення і руйнування. Творчість як дар, який я бережу.

Основні поняття: Краса людини. Краса світу. Призначення людини. Творчість. Обов'язок. Історичні оповіді. Народні герої. Духовність. Колектив. Самолюб. Вихованість. Краса праці. Розумова праця. Потреби. Воля.

Основні вміння:

- Розуміти призначення людини.
- Цінувати духовні багатства нашого народу.

- Відповідати за свої вчинки.
- Бути вдячними.
- Виконувати доручення.

5 КЛАС (34 години)

I. Слово про рідну землю (8 годин).

Мандрівка стародавнім містом. Духовна культура Київської Русі. Прийняття православ'я князем Володимиром Великим; хрещення Русі. Школа Ярослава Мудрого. Мужність і мудрість в історичній минувшині. Володимир Мономах: «Повчання». Нестор-Літописець: «Повість минулих літ». Митрополит Іларіон: «Слово про Закон і Благодать». Києво-Печерська лавра – світоч духовної культури Київської Русі.

II. Людина як таїна (10 годин).

Видиме і невидиме в людині. Духовно-душевна сфера людини. Взаємодія розуму, почуттів, волі. Світ почуттів. Як і від чого берегти почуття. Творчі сили душі. Світобачення і світосприйняття. Світогляд. Осмислення формування світогляду людини.

III. Добротолюбіє (8 годин).

Мудрість у визначенні Добра і Зла. Перлини духовної мудрості. Чи легко бути чесним? Правдивість, справедливість, праведність. Дорога до щастя: чистота думок і вчинків, розсудливість, стриманість, вміння долати пристрасті. Уроки мужності. «Підвівсь трубач в диму і в пламені...» Приклади святості.

IV. Дар слова (8 години).

Народження слова. Слово в служінні Добру і Злу. Усвідомлення відповідальності за думку, слово, вчинок. Вміння слухати і чути. Традиції чесного слова у вітчизняній культурі. Книга в духовному житті людини. Слов'янська писемність. Солунські брати Кирило і Мефодій: «Я, букви звідавши, глаголю: добро є».

Основні поняття: Культура. Християнство. Православна віра. Літопис, переказ. Заповіт. Світобачення. Світосприйняття. Сві-

тогляд. Духовність. Святість. Мораль. Почуття. Розсудливість. Розум. Воля. Стриманість. Справедливість. Пристрасть. Честь. Мудрість. Відповідальність. Краса. Дар слова. Кирилиця, буквиця, старослов'янська мова.

Основні вміння:

- Засвоїти етичні поняття, вміти відповідати на запитання: «Що таке етика, мораль, моральна культура, моральні цінності?»
- Розповідати про історичні події за літописними джерелами.
- Розуміти, чому князь Володимир Великий обрав саме християнську віру.
- Переказувати найсуттєвіші положення заповіді Ярослава Мудрого та «Повчання» Володимира Мономаха, «Слова про Закон і Благодать» Іларіона Київського.
- Мати уявлення про культуру Київської Русі: історичні пам'ятки архітектури, школи, друковані джерела, живопис.
- Мати сучасне наукове уявлення про створення світу і всього живого.
- Усвідомлювати роль слова в служінні Добру і Злу.
- Знати перших учителів словесності Кирила і Мефодія, їхню роль у створенні першослов'янської абетки.

6 КЛАС
(34 години)

I. Пізнаю і виховую себе (6 годин).

Людина – вінець творіння. Людина: час і простір; відповідальність за кожную хвилину; плекання краси душі. Пошук Істини, Добра і Краси. Добро і Зло: відповідальність за вибір. Совість. «У добрі справи ти вклади прекрасні прояви душі».

II. Дар учнівства (8 годин).

Осмыслена діяльність людини. Свідомість. Сутність і природа пізнання. Коли людина стає учнем. Поняття: школа, ліцей, гімназія, університет. Відповідальність за бажання вчитися. Співтворчість вчителя і учнів. Етика учня.

III. Цінності в людському житті (10 годин).

Світ людини – світ цінностей. Ціна і цінність. Вищі цінності. Багатство духовне і матеріальне: прагнення і вчинки. Прагнення досконалості. Ідеал. Кумири та ідеали. Святині. Традиційні цінності мого народу.

IV. Про що сповіщає календар (10 годин).

Історичні відомості про календарі. Будні і свята; важливість розуміння подій, що святкуються. День народження; день Ангела, іменини. Православний календар. Поняття про агіографію. Свт. Димитрій Ростовський (Туптало) – упорядник описів житій святих. Річне коло свят. Моя зустріч із церковною історією. Православна духовна традиція – тисячолітня традиція нашого народу.

Основні поняття: Істина, Добро і Краса. Чесноти. Совість. Пізнання і осмислення. Школа. Ліцей. Гімназія. Університет. Свідомість. Відповідальність. Співтворчість. Ціна і цінність. Прагнення і вчинки. Ідеал. Кумир. Календар. Юліанський і григоріанський календарі.

Основні вміння:

- Розкривати сутність понять, використовуючи біблійні, історичні і літературні приклади.
- Свідомо ставитися до витрат часу на догляд за тілом та душею.
- Усвідомлювати відповідальність за власні слова, бажання, вчинки.
- Знати, до чого призводить захоплення кумирами.
- Зіставляти євангельське розуміння ставлення до багатства із сучасним досвідом.
- Розуміти важливість ставлення до свят.

7 КЛАС
(34 години)

I. Фундамент життя (6 години).

Твоє життя – чи тільки воно твоє? Людина: дух, душа, тіло. Внутрішній світ людини. Шлях мудреців, шлях праведників. Пошук праведності.

II. Перехідний вік та його особливості (8 годин).

На порозі зрілості. Три умовні складові частини душі. Хвороби душі. Про слово, мову, сміх. Відповідальність за власні думки і вчинки в перехідному віці. Складність і неповторність взаємин у перехідному віці. Тактика духовної безпеки.

III. Дари юності (8 годин).

Дар пізнання. Дар учнівства. «Docendo discimus» – «Навчаючи навчаюся». (Сенека). Дар творчості. Естетичний аспект творчості. Чистота почуттів. Бережи честь з молодю. Цнотливість. Потреба в дружбі.

IV. Проблеми становлення особистості (12 годин).

Гармонія–дисгармонія в житті людини. Творення–руйнування. Шлях до себе: допомога і перешкоди.

Згубні звички: потреби, причини, наслідки. Інформаційна забрудненість. Віртуальна агресія. Телевізійна антропофагія, комп'ютерна залежність. Наркоманія, алкоголізм: шляхи подолання.

Вплив музики на формування характеру. Вплив засобів масової інформації на формування ціннісних орієнтацій. ЗМІ + Я = ? Піклування про чистоту інформаційного простору.

Основні поняття: Духовність. Перехідний вік. Пристрасті. Духовна безпека. Гармонія. Творчість. Творення, руйнування. Цнотливість. Цілісність. Мудрість. Праведність. Залежність. ЗМІ. Інформаційний простір.

Основні вміння:

- Зіставляти інформацію про спрямованість діяльності людини (творення–руйнування).
- Прагнення до осмислення, аналізу набутого досвіду спілкування в перехідному віці (з однолітками, рідними, іншими людьми, які оточують).
- Усвідомлювати відповідальність за бажання й пристрасті.

- Намагатися контролювати простір «думка–бажання–вчинок».
- Спираючись на добродесний етичний досвід, обґрунтовувати власний вибір у прагненнях як один із формотворчих факторів характеру.

8 КЛАС **(34 години)**

I. Предмет етики (7 годин).

Подив – начало філософії (Платон). Етика як філософська наука. Генезис поняття «етика». Предмет етики – мораль. Етичні погляди в історичному аспекті.

II. Пошук досконалості (5 годин).

Знайомство з етичними вченнями давньогрецьких філософів. Школи Сократа, Платона, Арістотеля. «Філософія серця» Г.Сковороди і П. Юркевича. Етично-моральний потенціал «Школи Радості» В. О. Сухомлинського. Прагнення моральної досконалості.

III. Культура спілкування у родині (12 годин).

Шануй батька й матір. Послух, повага, вдячність. Батьки і діти. Незамінність сім'ї як осередку любові. Збереження довіри в родині. Розподіл обов'язків у сім'ї. Обов'язки дітей. Труд як обов'язок і благословення. Гостинність як ментальна риса українського народу. Святкування й відпочинок. Запобігання конфліктам. Як не стати маніпулятором. Зцілення від образи – уміння вибачити й примиритись.

IV. Мужність (10 годин).

Про мужність, доблесть, славу. Мужність як здатність захистити любов. Військовий обов'язок у служінні Вітчизні. «Військова наука – наука перемагати» (О. В. Суворов). Слава військових стягів. Коли сурми засурмлять. Золоті імена на скрижалях історії. Приклади дитячого героїзму в військовий і мирний час. Чи є у сьогоднішньому місці для подвигу? Як виховувати вміння захистити Батьківщину.

Основні поняття: Філософія. Аморальність. Моральні орієнтири. Добročинність. Кумир. Ідеал. Аксіологія. Світочі. Святиня. Мужність. Служіння. Добро. Свобода. Щастя. Сенс життя.

Основні вміння:

- Досліджувати, зіставляти відомості про різні етичні вчення.
- Аналізувати й узагальнювати матеріал, користуючись етико-моральними категоріями та поняттями.
- Порівнювати мотивацію, умови, результати навчання в школах давньогрецьких філософів та в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах.
- Розкривати можливості міжособистісного діалогу в спілкуванні, вміння дискутувати, обговорювати, робити висновки.
- Прослідкувати дію «Золотого правила» етики в різних етичних ученнях.
- Замислюватись над поняттям етичного ідеалу.
- Самостійно працювати, збирати матеріал, використовуючи різні джерела інформації, формуючи особисті світоглядні засади та життєву позицію.

ПРОГРАМА

**Основи християнської етики для учнів
9–11 класів**

*(Рекомендована МОНУ,
лист 1/11-6347 від 13.04.2010)*

9 клас

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ МОЛОДІ

Розділ I. Християнський життєвий вибір людини

Тема 1. Біблія про походження людини.

Різні гіпотези про походження світу і людини. Християнський погляд на людину. Людина – образ і подоба Божа (Бут. 1: 26-27; 2: 7).

Тема 2-3. Покликання людини.

Загальне покликання людини. Особисте покликання. Християнська чеснота служіння (Гал. 5, 13). Благодійна діяльність. Спеціальні покликання.

Тема 4. Права і обов'язки людини.

Людина – особа суспільна. Цінності сучасного громадянського суспільства. Моє право і право інших. Правова свідомість. Відповідальність перед Богом і людьми (Бут. 1: 28).

Тема 5. Свобода вибору.

Свобода вибору (Бут. 2: 16-17). Мета і засоби її досягнення. Допомога у правильному виборі.

Тема 6. Шлях до зрілості і вдосконалення людини.

Пізнання себе. «Пізнай себе і буде з тебе» (Г. Сковорода). Усвідомлення своїх можливостей (1Кор. 3: 16-21; 2Кор. 4: 16; 6: 14; 7: 6-11; 10: 17).

Потреба самовдосконалення (Мт. 5: 48).

Тема 7. Гідність людини.

Усвідомлення власної гідності та повага до гідності іншого.

Тема 8-9. Молода людина і навколишній світ.

Особливості молодого віку. Фізичне, психічне та духовне зростання. Оточення молодої людини (1Кор. 15: 33). Цінність знань і світоглядних переконань.

Розділ II. Моральні цінності у виборі професії

Тема 10. Розвиток особистих здібностей.

Відкриття і плекання здібностей (1Кор. 12: 4-11). «Бо без Мене нічого чинити не можете ви» (Ів. 15: 5). Причини неповного розкриття здібностей (Як. 1: 17-18, 22-25).

Тема 11. Професія. Вибір професії – важливий етап у житті.

Мотиви вибору професії. Вплив батьків на вибір професії. Ставлення до праці (1 Сол. 2: 9-10). Дотримання професійно-етичних норм.

Тема 12. Праця і співпраця.

Праця – задум Божий. Праця і творчість. Цінність праці та співпраці. Здорова конкуренція. Винагорода за працю: заробіток і багатство у світлі християнських моральних цінностей (1Сол. 5: 12-22; Мт. 25: 14-30).

Тема 13. Урок узагальнення.

Тема 14-15. Воля і характер. Самостійність і відповідальність.

Етапи формування характеру. Гартування волі. Вміння володіти собою. Характер як головна ознака особистості. Самодисципліна. Самоконтроль бажань, звичок і вчинків. Стійкість характеру й переконань. Поєднання волі Божої з людською. Розум і воля – відображення Божої могутності.

Тема 16. Авторитет і повага.

Авторитет – результат служіння людям (Мт. 20: 28). Авторитет як моральний орієнтир. Бог – найвищий Авторитет. Пошана Бога та співпраця з Ним (Єв. 13: 17; Пс. 25: 8-10).

Тема 17. Дружба і товаришування.

Цінність дружби. Пошук і вибір друзів (Ів. 15: 14; Ів. 11; Сир. 6: 14-16). «Притча про приязнь» (І. Франко). «Ви друзі Мої, якщо чините все, що Я вам заповідаю» (Ів. 15: 14).

Тема 18. Мистецтво спілкування.

Вміння слухати, здатність почути та сприйняти. Доброзичливість і толерантність у спілкуванні (Дії. 17: 16-34; Ів. 4: 7-38).

Тема 19. Конфліктні ситуації.

Причини конфліктів: агресивність, егоїзм, прагнення вищості. Шляхи подолання конфліктів та розв'язання конфліктних ситуацій (Рим. 12: 18-19). Ісус Христос про вирішення конфліктів (Мт. 5: 9). Внутрішній конфлікт особи.

Тема 20. Давання і приймання. Вдячність.

Принципи давання і приймання. «Більше щастя давати, ніж брати» (Дії. 20: 35). Вдячність – одна з найцінніших якостей характеру особи. Вміння прийняти Божий дар та здатність дякувати за нього.

Тема 21. Урок узагальнення.

Розділ IV. Молодь і християнська культура

Тема 22-23. Християнські культурні цінності.

Культурні цінності у житті людини. Ієрархія цінностей. Морально-етичні християнські цінності як фундамент духовного зростання людини. Християнська естетика.

Тема 24. Українські християнські традиції та елементи сакрального мистецтва.

Тема 25-26. Визначні архітектурні церковні пам'ятки України. Найважливіші християнські пам'ятки України. Церковні споруди вашої місцевості. Екскурсія до храмів.

Тема 27-28. Християнство в образотворчому мистецтві.

Тема 29-30. Християнство в музиці.

Стили музики в контексті християнських цінностей. Духовний гімн України «Боже великий єдиний».

Тема 31-32. Християнство в літературі та сучасному медіа-просторі.

Тема 33. Урок узагальнення. Всебічний розвиток української молоді.

10 клас

ЕТИКА ПОДРУЖНЬОГО ЖИТТЯ

Розділ I. Морально-етичні основи християнської сім'ї.

Тема 1. Вступ. Християнський погляд на сім'ю та родину.

Загальний огляд курсу. Християнський погляд на сім'ю і родину. Аналіз рекомендованої літератури.

Тема 2-3. Любов – основа родинного, подружнього та суспільного життя.

Поняття любові. Прикмети любові («Гімн любові»: 1Кор. 13: 4-8). Види любові: storge, philia, eros, agape.

Тема 4-5. Сім'я та її завдання.

Підвалини християнської сім'ї. Функції сім'ї.

Тема 6-7. Християнське подружжя.

Подружжя як Божий задум. Засади християнського подружжя (святість, нерозривність, єдність, гідність). Усвідомлення відповідальності при створенні подружжя. Права і обов'язки подружжя.

Тема 8. Зрілість як передумова створення подружжя.

Зрілість фізична, психічна (емоційно-вольова, інтелектуальна), духовна.

Тема 9. Урок узагальнення.

Розділ II. Християнське покликання чоловіка і жінки

Тема 10-11. Чоловічість і жіночість. Психофізіологія статі.

Покликання бути чоловіком, жінкою. Психофізіологічні особливості чоловіка й жінки. Проблема розуміння суті чоловічості та жіночості в сучасному світі.

Тема 12. Статевість як тілесне і духовне.

Формування статевої ідентичності. Відповідальне й шанобливе ставлення до осіб іншої статі. Свідоме розуміння статевої на емоційно-вольовому, інтелектуальному, духовному рівнях.

Тема 13-14. Цінність цнотливості.

«Тіло – храм Духа Святого». Проблема дошлюбних стосунків. Важливість статевої стриманості. Культура стриманості. Небезпеки сучасного світу. Проблеми, породжені статевою нестриманістю. Виховання цнотливості.

Тема 15-16. Етапи розвитку любові між хлопцем і дівчиною.

Дружба, зацікавленість, захоплення, закоханість, кохання. Особливості юнацьких стосунків. Принципи дружніх взаємин. Жертовність любові.

Тема 17. Взаємовідповідальність у стосунках хлопця й дівчини.

Етичні основи стосунків хлопців і дівчат. Особливості спілкування. Почуття обов'язку та відповідальності за іншого. Проблеми побачень.

Тема 18. Моральна цінність здорового способу життя молоді.

Відповідальність за власне фізичне і моральне здоров'я. Праця і активний відпочинок, фізична культура. Здоровий спосіб життя. Запобігання схильності до шкідливих звичок.

Тема 19. Урок узагальнення.

Розділ III. Моральні підвалини життя християнської родини

Тема 20. Родина.

Родина – перша школа суспільного життя. Праведні Йоаким та Анна, Захарія та Єлизавета – приклади для наслідування. Плекання милосердя. Любов, взаємоповага у родині. Принципи функціонування родини. Культура спілкування у родині. Реліквії родини.

Тема 21-22. Батьківство і материнство. Відповідальне батьківство.

Батьківство й материнство як дар і покликання. Діти – благословення Боже для батьків. Відповідальність батьків за народження та виховання дітей (Еф. 6: 4). Сучасні проблеми батьківства й материнства. Демографічна криза.

Тема 23-24. Батьки і діти. Обов'язки членів християнської сім'ї.

Любов і повага у взаєминах батьків і дітей. Обов'язки виховання, субординації, взаємоповаги та підтримки. Спільна молитва. Праця та дозвілля. Підпорядкування і послух. Цінність батьківського благословення. Духовні наставники і опікуни.

Тема 25. Взаємини між братами і сестрами.

Спільність інтересів, дружба, приязнь, жертвовність, відповідальність, співчуття, підтримка, порада, охорона, опіка. Вміння формувати братерські стосунки у спільноті.

Тема 26. Відповідальність за старших членів християнської родини: опіка та повага до старості.

Цінність старості, зрілості та досвіду. Повага, опіка, відповідальність, забезпечення гідної старості, збагачення життєвим досвідом старших членів родини. Захист людського життя у старості.

Тема 27. Урок узагальнення.

Розділ IV. Сім'я і родина у цивілізаційному вимірі

Тема 28-29. Проблеми та загрози сучасної сім'ї.

Занепад духовності та моралі, подружнтя невірність, розлучення, аборти, узалежнення, насильство (фізичне, моральне), сирітство, проблема заробітчанства та неповних сімей. Потреба захисту та оздоровлення сучасної сім'ї. Небезпека негативних впливів масової культури на інститут сім'ї. Загроза одностатевого співжиття (Рим. 1: 24-27).

Тема 30. Сім'я у релігійних традиціях народів світу.

Традиції полігамії та моногамії. Інститут сім'ї у східних релігіях (даосизм, конфуціанство, індуїзм, буддизм). Сімейні традиції в іудаїзмі та ісламі.

Тема 31-32. Традиції української християнської родини.

Уявлення про добро в українській християнській родинній обрядовості. Підготовка та родинне відзначення найбільших християнських свят. Родинні свята.

Тема 33. Християнські родини – приклад для наслідування.

Тема 34. «Сім'я XXI століття» (проект).

Тема 35. Урок узагальнення.

Сім'я як Божа установа – основа державного і суспільного життя.

11 клас

ОСНОВИ ХРИСТІЯНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ І МОРАЛІ

Розділ I. Суть християнського світогляду

Тема 1. Вступ.

Тема 2. Віра в Бога як основа християнського світогляду.

Поняття віри. Віра як богословська чеснота. Віра як основа утвердження християнської моралі (Як. 2: 20-26; Мт. 17: 20; Єв. 11: 1-3).

Тема 3-4. Основи філософсько-богословської християнської традиції.

Апостольський собор. 7 вселенських соборів. Теїзм – вчення про Бога, що живе у світі й опікується ним. Деїзм – доктрина про Бога, що протилежний світу створених речей. Пантеїзм – наука про Абсолют, розчинений у Всесвіті.

Тема 5. Мораль Старого Заповіту. Декалог.

Характерні особливості старозавітної моралі. 10 Заповідей – основа світогляду Старого Заповіту. Структура Декалогу.

Тема 6. Основа християнського світогляду.

Мораль Нового Заповіту – мораль любові. Нагірна проповідь Ісуса Христа – основа християнського світогляду. Вплив Нагірної проповіді на поведінку, вчинки та світогляд людини. Мораль Христових притч.

Тема 7. Урок узагальнення.

Розділ II. Морально-етичний зміст блаженств

Тема 8. Категорія щастя у контексті блаженств.

Щастя християнина – у служінні Богу й у єднанні з Ним. Щастя і сенс життя. Блаженство як синонім щастя.

Тема 9. «Блаженні вбогі духом...» (Мт. 5: 3).

Матеріальні блага в житті людини. Духовне багатство – у єднанні з Богом. «Вбогість духа» як прагнення до досконалості та єднання з Богом. Усвідомлення залежності від Бога.

Тема 10. «Блаженні лагідні...». «Блаженні засмучені...» (Мт. 5: 4-5).

Лагідність, смиренність, мир як плід Святого Духа. Вміння реагувати на оточення. «Успадкування землі» – гармонія й повнота життя з Богом. Християнське розуміння плачу та смутку.

Тема 11-12. «Блаженні голодні...» «Блаженні милостиві...» (Мт. 5: 6-7).

Прагнення правди – дорога до щастя. Християнська правдомовність. Можливість життя у правді. Християнське розуміння

милосердя. Форми милосердя. Невідповідні реакції на слабкості, недоліки інших людей: осуд, зловтіха, жорстокість. Милосердя як можливість стати щасливим. Псевдомилосердя.

Тема 13. «Блаженні чисті серцем...». «Блаженні миротворці...» (Мт. 5: 8-9).

Чистота серця. Серце – місце зустрічі людини з Богом. Очищення серця – дорога до щастя. Поняття миротворчості та «Христового миру». Миротворчість як утвердження Христової науки.

Тема 14. «Блаженні переслідувані за правду...». «Блаженні ви, коли вас будуть зневажати...» (Мт. 5: 10-11). «Любіть ворогів своїх...» (Мт. 5: 44).

Розуміння щастя в переслідуванні за правду. Національні герої українського народу. Непохитність у вірі й витривалість у переслідуванні за віру Христову. Поняття «нагороди на небі». Любов і доброта перемагають зло. Любов до ворогів як вияв сили та мужності християнина. Альтруїзм християнської любові.

Тема 15. Урок узагальнення.

Розділ III. Християнські моральні чесноти

Тема 16. Порівняльний аналіз моральних традицій Старого і Нового Заповіту.

Старозавітна й новозавітна мораль – дві частини єдиного цілого. Спільне та відмінне: суб'єкт, об'єкт моралі, формування моральних норм та принципів, зміст та форма морального закону. Етика «закону» і «благодаті» («Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона).

Тема 17-18. Моральні чесноти християнина.

Класифікація християнських моральних чеснот. Божі чесноти – віра, надія і любов.

Тема 19. Виконання Божої волі – основа християнської моралі.

Покірність, послух – засоби вияву пошани та поваги до Бога. Смирення й фаталізм. Покора як вияв сили християнина.

Тема 20. Принципи «свобідної волі» та відповідальності християнина.

Свобідна воля як вияв любові Бога до людини. Важливість усвідомлення людиною відповідальності за вибір між добром і злом. Християнська етика про відповідальність людини перед Богом.

Тема 21. Милостиня як вияв любові до ближнього.

Милостиня як вияв любові до ближнього та Бога. Християнські мотиви та вимоги до милостині.

Тема 22. Піст – засіб морального вдосконалення та духовного очищення.

Піст як шлях осягнення внутрішньої свободи. Різні аспекти посту (індивідуальний, морально-етичний, суспільний).

Тема 23. Поняття молитви як спілкування християнина з Богом.

Виховна роль молитви у розвитку людини (Мт. 6: 5-8). Важливість Богослужіння для моральності людини. Види молитви: внутрішня і зовнішня. Молитва за Україну та народ.

Тема 24-25. Моральні аспекти Господньої молитви.

Спілкування з Богом як вияв внутрішньої потреби людини. Визнання Бога. Прослава, вдячність, перепрошення та прохання в Господній молитві. Запорука Божого прощення у прощенні ближньому.

Тема 26. Моральні небезпеки сучасного суспільства.

Знецінення християнських цінностей. Секуляризм. Прагматизм. Узалежнення. Насильство. Споживацтво.

Тема 27. Урок узагальнення.

Розділ IV. Християнство у релігійному просторі світу

Тема 28-29. Моральні основи монотеїстичних релігій світу.

Моральні доктрини іудаїзму, ісламу. Основні категорії християнської етики в контексті етичних понять монотеїстичних релігій.

Тема 30-31. Християнство як світова релігія (етико-релігійно-навччий аспект).

Джерела та витоки християнства. Конфесійні різновиди християнства: православ'я, католицизм, протестантизм. Декалог і Нагірна проповідь – основи морального вчення всіх християн.

Тема 32. Моральні традиції політеїстичних релігій.

Моральні основи релігій Індії (джайнізм, індуїзм, сикхізм), Китаю (даосизм, конфуціанство), Ірану (зороастризм) та Японії (синтоїзм), буддизм.

Тема 33-34. Неорелігії та атеїзм.

Причини появи неорелігій.

Класифікація неорелігійних систем: новітні релігійні рухи (мормони, свідки Єгови), східні неорелігії (кришнаїти, трансцендентна медитація, сахаджайога), синкретичні неорелігії (церква уніфікації, бахаїзм, масонство), неоязичництво (РУН-віра), сатанізм (теорія Кроулі та Ла Вея). Атеїзм як заперечення існування Бога. Світоглядно-філософські основи атеїзму.

Тема 35. Вплив християнства на формування моралі українського народу.

Християнські основи української духовності та ментальності. Традиції української релігійності.

Тема 36. Урок узагальнення.

Місце християнства у сучасному світі.

З метою формування в дітей та молоді високоморальних якостей, патріотичної та громадянської свідомості, ціннісних орієнтирів, які ведуть людину шляхом пізнання Істини, Добра, Краси, у ЗНЗ України вивчають предмети духовно-морального спрямування, складовою яких є спеціальний курс «Основи християнської етики».

Міністерством освіти і науки України схвалено Програму «Основи християнської етики для учнів 1–4, 7–11 класів» (протокол 1/II-6347 від 13 липня 2010 року) та Програму з основ християнської етики для учнів 5-6 класів (протокол 8/1-2 від 29 червня 2006 року).

ПІСЛЯМОВА

У даний час у суспільстві відбувається певна переоцінка цінностей. Замість старої системи цінностей утверджується нова система. Однак ці процеси протікають суперечливо, коли разом зі справжніми загальнолюдськими моральними цінностями починають насаджуватися і помилкові «псевдоцінності». Поряд зі зростанням уваги частини населення до моралі і релігії, відбувається зростання злочинності, нігілізму. У суспільстві отримують поширення різного роду **навчання**, що відстоюють культ сили, антицінності «надлюдини», містику і аморальність. Тому дуже важливо **мати** фундаментальні наукові **знання** про мораль і релігії. І це особливо важливо для молоді, яка не має належного життєвого досвіду і потрібних знань, щоб правильно оцінити інформацію, що надходить. Проблема співвідношення моралі і релігії до теперішнього часу є однією з найзаплутаніших філософських проблем.

Теоретично це виражається у твердженні, що релігія породжує мораль, а на практиці – досі панують і забобони. Характерна для нашого часу, як і для будь-якого кризового періоду історії, **реанімація** релігії і втрата моральних орієнтирів робить питання співвідношення моралі та релігії більш ніж актуальним. У зв'язку з цим є корисним звернення до історії **філософії** – до спадщини тих мислителів, яких так само, як зараз нас, хвилювало це питання.

Мораль і релігія мають точки перетину, наприклад, тільки вони порушують питання про сенс **життя**. Однак питання в іншому: чи є **етика** залежна.

Релігійна етика – це етика, яка ґрунтується як на природних, соціальних фактах моралі, так і на одкровенні Богом людині моральних істин.

У багатьох літературних джерелах відзначається, що всепрощення в **християнстві** може носити надмірний, небезпечний для повсякденної моральності характер. Є навіть така приказка: «Не згрішивши – не покаєшся, не покаєшся – не спасешся». Подібна практика може послаблювати моральне горіння, прагнення до самовдосконалення, вимогливість до самого себе і до інших.

Зазвичай пов'язують моральність з релігією. Але їх аргументи дуже легко спростувати. По-перше, різні релігії мають зовсім різні моральні аспекти, нерідко прямо протилежні одна одній. По-друге, віруючі люди не більше моральні, ніж атеїсти. Якби священники мали рацію, то віруючі були б прикладом моральності і чеснот. Але ми спостерігаємо зовсім протилежне. По-третє, ще ні одна релігія нікого не утримувала від злочинів.

Страх перед покаранням за гріхи сам по собі глибоко аморальний. Віруюча людина повинна дотримуватися моральних норм не через неприйняття несправедливості, а внаслідок страху покарання від бога. Крім того, **релігійна мораль** створює такі антигуманні форми, як **аскетизм**, **фанатизм** і **ненависть до іновірців**.

Отже, можна стверджувати, що релігійно-моральна проповідь не вільна від цілого ряду проблем і суперечностей, які послаблюють її моральний потенціал. Тому до цієї проповіді слід ставитися не чисто апологетично, а конструктивно, з урахуванням її позитивних і негативних сторін.

Рекомендована література

1. Біблія. Книги старого і нового Заповіту – К. 1991
2. *Ващенко Г.* Виховання волі і характеру. – К.: Школяр, 1999. – 385 с.
3. *Ганаго Б.* Навстечу детским сердцам. Минск 2002.
4. *Гусейнов А. А., Аюфьян Р. Г.* Этика. – М., 2000.

5. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття). – К.: Райдуга, 1994.
6. Духовные посе́вы: Краткий сборник рассказов, статей и стихотворений духовно-нравственного содержания. Свято-Успенская Почаевская Лавра. – 2002.
7. *Зеленкова И. А.* Основы этики. Учебное пособие. – Минск, 2001.
8. *Зеленкова И. А.* Этика. Хрестоматия. – Минск, 2001.
9. *Ильин И.* Основы христианской культуры. СПб. 2004.
10. *Кислашко О. П., Кислашко Я. О.* Православні свята та народні звичаї. – К.: Грамота, 2003.
11. *Калєда Г.* Библия и наука о сотворении мира. – М., 1996.
12. Конституція України. – К., 1996.
13. *Кримус Ю. В., Якушно І. І.* Етика. Навчальний посібник. – Житомир, 2004 - 100 с
14. *Куземська Г.* Дорога додому: Православна читанка – К.: Фенікс, 2003. – 200с.
15. *Лажно А. І., Вафенко В. М.* Християнська етика (в поняттях і категоріях). – К., 2002.
16. *Лєвчук Л., Оницьєнко О.* Основы эстетики. – К., 2000.
17. *Малахов В. А.* Этика. – К., 2000.
18. Мистецтво життєтворчості особистості. – Т. 1,2. – К., 1999.
19. *Михайлов Г.* Три слова в психології. – СПб., 2002.
20. *Мороз А., Берсенџєва Т. А.* Уроки добротолюбия: Учебное пособие для среднего школьного возраста. – СПб, 2004.
21. Основы православной культуры Крым: Пособие для системы учебных заведений общего среднего образования. – Симферополь, 2004.
22. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. – М., 1995.
23. Святитель Николай Сербский. Мысли о добре и зле. – Мн.: 2004.
24. *Сковорода Г.* Зібрання творів: У 2 томах. – К.: Наукова думка, 1973.

25. Спутник христианина. Свято-Успенская Почаевская Лавра. – 2004.
26. *Сухомялинский В. А.* Хрестоматия по этике. – М., 1990.
27. *Сухомялинський В. О.* Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибрані твори: В 5 т. – К., 1976.
28. *Сухомялинський В. О.* Сто порад учителям. // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. шк., 1976.
29. *Флоренская Т. А.* Мир дома твоего. Этика и психология семейной жизни. – М., 1999.
30. Християнська етика і педагогіка: статті та уроки. – Острог, 2001.
31. Християнська етика. Методичний посібник. – Львів, 1997.
32. *Шостек А.* Бесіди з етики. – Львів, 1999.
33. *І. І. Якушно.* Етика, Житомир, 2002.
34. *І. І. Якушно.* Релігієзнавство. Житомир, 2006.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК ДО ТЕМ КУРСУ

Автокефалія – самоврядування, адміністративна незалежність помісних Православних Церков.

Амулет – невеликий предмет, який наділяється надприродною силою, здатністю захищати, оберігати його власника від всіляких нещастя, ворожих чар тощо.

Ангели – згідно з віровченням іудаїзму, християнства та ісламу, створені Богом безтілесні надприродні істоти, що повідомляють людям його волю.

Апостоли – мандрівні проповідники у первісному християнстві, які поширювали його у давніх громадах, а також серед нехристиян.

Архієпископ – старший єпископ, один з вищих титулів у Християнській Церкві, середній між єпископом і митрополитом.

Альтруїзм (лат. alter – інший) – моральний принцип, що проголошує співчуття до інших людей, безкорисливе служіння їм і готовність до самозречення в ім'я їх блага і щастя.

Анімізм (лат. anima – душа, дух) – віра в існування духів, одухотвореність предметів, у наявність душі у людей, рослин, тварин.

Аскетизм (грец. asketes – навчений, борець) – зречення радощів життя, відлюдництво, умертвіння плоті задля досягнення моральної досконалості.

Благо – все, що має для людини позитивне значення.

Вегетаріанство (пізньолат. *vegetarius* – рослинний) – вчення і спосіб життя, які не допускають вживання в їжу м'яса тварин.

Веди (санскр. – священне знання) – найдавніша пам'ятка індійської літератури, сукупна назва пісень, урочистих гімнів, жертовних заклинань, приписів, правил, богословських навчань, есхатологічних міркувань.

Гріх – вчинок (поведінка) людини, що виявляється у неприйнятті або порушенні релігійних цінностей.

Гріх первородний, або гріхопадіння – за іудейським і християнським віровченням, порушення першими людьми Адамом і Євою, яких спокусив змії, Божої заповіді не споживати плодів з дерева пізнання добра і зла.

Гуру – духовний дорадник індуїстської родини, вчитель.

Гедонізм (грец. *hedone* – насолода) – спосіб обґрунтування моралі, тлумачення її природи і призначення, який зводить зміст моральних вимог до однієї мети – одержання насолод.

Герменевтика (грец. *hermeneutikos* – пояснюю) – теорія, мистецтво інтерпретації змісту основних моральних понять, суджень, відповідного тексту загалом.

Гуманізм (лат. *humanus* – людський) – принцип етики, що став і принципом моралі, основою якого є переконання в безмежних можливостях, здатності до вдосконалення людини, вимога свободи і захисту її гідності, визнання права людини на щастя, проголошення задоволення її потреб та інтересів кінцевою метою суспільства.

Даосизм (кит. – школа дао) – філософське вчення Давнього Китаю про всезагальний і невидимий закон всього існуючого – дао, якому підпорядковуються природа, суспільство, поведінка і мислення індивідів.

Джайнізм – релігійно-філософське вчення, згідно з яким до тих пір, поки душа «засмічена» тонкою матерією, вона, за законами карми, повинна постійно мандрувати, набуваючи

нових існувань, і лише звільнившись від матерії шляхом правильного пізнання й аскетизму, досягає спасіння.

Добро – найвища, абсолютна вселюдська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом, воно стає самоцінним, а не служить засобом для досягнення інших цілей; уявлення про добро перебуває в органічному взаємозв'язку з ідеалом суспільства і особистості.

Демон – дух, який керує природними явищами і розпоряджається долями людей. У християнстві синонім слів «біс», «диявол».

Догмати релігійні – основні положення віровчення тієї чи іншої релігійної конфесії, що визнаються як вічні і незмінні Істини, встановлені Богом і обов'язкові для віри в них усіх віруючих

Евдемонізм (грец. eudaimonia – блаженство) – спосіб обґрунтування моралі, глумачення її природи і призначення, за якого досягнення щастя вважається головною метою життя і основою моральних вчинків.

Евтаназія (грец. en – благий, добрий і thanatos – смерть) – приведення безнадійно хворого до смерті.

Евтимія – благий стан душі, який не зводиться лише до задоволення, хоч і містить його.

Екзархат – у східному християнстві – церковний округ, наділений певною самостійністю у справах внутрішнього управління. Екзархат очолюється єпископом, підпорядкованим главі Церкви.

Екзистенціалізм (лат. existentia – існування) – суб'єктивістське вчення, основним завданням якого є встановлення змісту людського існування, безпосередньо даного індивіду як його переживання свого «буття-у-світі», через яке відкривається буття світу.

Екологічна (грец. oikos – оселя, середовище і logos – слово, вчення) **етика** – галузь етичних знань, предметом якої є моральне ставлення людини до живої і неживої природи.

- Емпатія** (грец. *empathia* – співпереживання) – позараціональне пізнання людиною внутрішнього духовного світу інших людей, що ґрунтується на співпереживанні.
- Есхатологія** (грец. *eschatos* – останній, крайній і *logos* – слово, вчення) – релігійне вчення про кінцеву долю світу і людини.
- Етика** (лат. *ethica*, від грец. *ethos* – звичай) – філософська наука, яка досліджує природу, сутність, виникнення, розвиток, структуру, функції моралі, її прояви у різноманітних сферах діяльності.
- Етика бізнесу** – складова етики ділових відносин, яка досліджує особливості функціонування і розвитку моралі у сфері підприємницької, комерційної діяльності і формулює для цієї сфери відповідні рекомендації.
- Етика медпрацівників** – галузь етичної науки, яка досліджує об'єктивні основи, сутність, специфіку, структуру й основні функції моралі працівників медичної сфери діяльності.
- Етична освіта** – процес інтеріоризації людиною етичної теорії в особистісні знання і переконання.
- Євгеніка** (грец. *eugenēs* – породистий) – наука, що вивчає, розробляє шляхи і методи активного впливу на еволюцію людства, вдосконалення його природи.
- Єпархія** – церковно-адміністративний округ у Християнській Церкві на чолі з єпархіальним архієреєм (митрополитом, архієпископом, єпископом).
- Єресі** – релігійні вчення, відмінні від офіційної доктрини та організації.
- Жрецтво** (від старослов. «жрети» – приносити жертву) – група людей, яка в політеїстичних релігіях виконує функції посередника між віруючими і надприродними силами, а також здійснює релігійні обряди.
- Йога** (санскр. – зв'язок, з'єднання, зосередження, зусилля) – вчення і метод управління психікою і фізіологією людини, що має на меті досягнення стану «звільнення» свідомості

від зовнішніх впливів, неспокою, страждань і досягнення нірвани, «блаженства самопізнання».

Заповідь – повеління, що належить авторитетній особі або приписується їй.

Звичай – вид суспільної дисципліни, яка історично (і стихійно) склалася і поширилася в суспільстві чи колективі; загальний, звичний стиль дій і вчинків, якого повинні дотримуватися індивіди, групи, суспільство загалом.

Ідеалізм – напрям у філософії, який визнає первинність ідеї, духу.

Ініціація (посвячення) – передання племінних норм життя поколінню, що досягло повноліття.

Ігумен – у східному християнстві настоятель чоловічого монастиря (ігуменя – жіночого). Сан священнослужителя з ченців, наступний за ієромонахом.

Ідол – виготовлений з дерева, каменю чи іншого матеріалу предмет, що зображує, уособлює божество для поклоніння. Часто ідоли наділені тваринними або людськими рисами.

Імам – духовний керівник, голова мусульманської громади, людина, яка керує молитвою в мечеті.

Індульгенція – папська грамота, свідоцтво про відпущення як скоєних, так і не скоєних ще гріхів, яке видавалось за гроші або особливі заслуги перед Церквою.

Каяття – зумовлений роботою совісті акт глибокого перегляду особистістю засад власної поведінки й свідомості.

Кааба – головне святилище ісламу, будівля в центрі Священної Мечеті (аль-Масжид аль-Харам) у Мецці. У східному куті будівлі знаходиться Чорний Камінь, нібито посланий Аллахом з неба. Мусульмани всього світу під час молитви звертаються обличчям у напрямі Кааби.

Каббала – релігійно-містичне вчення з елементами магії, спрямоване на осягнення «справжнього», потаємного сенсу Тори та інших священних книг іудаїзму.

Капище – давнослов'янське язичницьке святилище.

Кардинал – другий за значенням чин після Папи Римського в Католицькій Церкві. Кардинали – найближчі радники Папи. Після смерті Папи вони обирають зі свого середовища нового Папу.

Карма – в індуїзмі та буддизмі так називають особливу містичну силу або універсальний вселенський принцип, автоматично діючий «закон віддяки», згідно з яким поведінка людини в реальному житті, її вчинки визначають її нинішню долю і наступне переродження її душі.

Катехізис – книга, що містить короткий, популярний виклад основ релігійної віри і моралі, призначений для навчання релігії.

Конклав – зібрання кардиналів, яке скликається відразу після смерті Папи Римського для обрання нового.

Курія Римська – уряд держави Ватикан і найвищий орган управління Римо-Католицькою Церквою. Складається з очолюваних префектами (Папою Римським або кардиналами) конгрегацій (департаментів, міністерств). Крім конгрегацій, до складу курії входять трибунали, секретаріати тощо.

Конформізм (лат. conformis – подібний, відповідний) – пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів поведінки, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Конфуціанство (кит. – школа вчених-книжників) – етико-політичне вчення, в якому центральне місце посідали питання моральної природи людини, життя сім'ї й управління державою.

Лавра – назва великих і найбільш впливових православних чоловічих монастирів, підпорядкованих у своїй діяльності вищій церковній владі.

Лама – спочатку так називались вищі ієрархи ламаїзму в Тибеті, опісля – всі буддистські ченці в Монголії, Бурятії,

Туві, Тибеті. Найвищий духовний авторитет і керівник усіх тибетських буддистів – Далай-лама.

Левірат (лат. levir – дівер, брат чоловіка) – звичай, згідно з яким вдова зобов'язана чи має право вийти заміж за брата свого померлого чоловіка.

Магія (грец. mageia – ворожба) – сукупність уявлень та обрядів, заснованих на вірі у можливість впливу на навколишній світ через надприродне (фетишів, духів) завдяки чаклунським діям.

Міф (грец. mythos – розповідь, переказ) – наївно-символічне уявлення людей про світ.

Мова етики – дискурсивний (логічний, розсудковий) засіб інтерпретації мови моралі, завдяки якому у процесі з'ясування змісту термінів і висловлювань моралі відбувається досягнення природи, сутності і проявів моралі.

Мова моралі – засіб передавання людьми своєї моральної позиції, вираженої в оцінно-нормативних висловлюваннях, які мають недискурсивний, тобто інтуїтивний характер.

Моїзм – філософське вчення, яке проповідувало загальну любов як неодмінну умову подолання суперечностей між людьми.

Мораль (лат. moralis – моральний, від mos (moris) – звичай, воля, закон, властивість) – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості.

Моральна норма – однаковою мірою адресоване всім людям повеління, яке слід неухильно виконувати за будь-якої ситуації; вияв моралі як форми суспільної свідомості.

Моральна свідомість – вираження ідеального належного, на яке слід орієнтуватись.

Моральна спонука – чуттєва форма, в якій виявляються мотив і намір до здійснення відповідного вчинку.

Моральна справедливість – співвідношення кількох явищ з точки зору розподілу блага і зла між людьми.

Моральне правило – імперативне положення, яким керуються у співжитті, праці, поведінці.

Моральний вибір – акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків.

Моральний вчинок – добровільна дія, що об'єктивно відповідає моральній вимозі.

Моральний ідеал (франц. *ideal*, від грец. *idea* – ідея) – найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими добродіями, кожна з яких максимально досконала.

Моральний кодекс (лат. *codex* – книга) – збір моральних норм і правил, які необхідно виконувати.

Моральний мотив (лат. *moveo* – приводити в рух, штовхати) – внутрішня, суб'єктивно-особистісна спонук до дії, зацікавленість у її реалізації і орієнтація на моральні чинники.

Моральний намір – рішення людини зробити відповідну моральну дію і досягти очікуваного результату.

Моральний самоконтроль – сутність і механізм самостійного регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонук.

Моральний сором – збентеження, ніяковіття за недостойну поведінку.

Моральні відносини – ціннісні смислові аспекти всіх суспільних відносин, орієнтовані на найвищі вселюдські цінності.

Моральність – реальна поведінка людей і відповідна діяльність.

Магія – комплекс ритуальних обрядів і дій, які, згідно з переконанням їхніх виконавців, можуть спричинити надприродний вплив на навколишній світ із певною практичною метою.

Медресе – середній або вищий мусульманський навчальний заклад для підготовки служителів культу, вчителів початкових мусульманських шкіл, а також службовців державного апарату у країнах Близького та Середнього Сходу.

- Мекка** – головне священне місто мусульман, де народився, жив та починав свою проповідницьку діяльність Мухам мад. У Мецці розташоване головне святилище мусульман – Кааба. Паломництво до Мекки є одним з п'яти найзначніших релігійних обов'язків мусульманина.
- Месіанізм, месія** – віра у майбутнє пришестя Месії, тобто Божого Посланця, Спасителя, покликаного знищити зло і встановити на землі Царство Боже. Месіанізм поширений, крім іудаїзму і християнства, в індуїзмі (уявлення про аватари), буддизмі, ісламі та інших релігіях.
- Містика, містицизм** – у широкому розумінні визнання надприродної сутності явищ природи, суспільства, у вулчому–релігійно–філософська віра у можливість надчуттєвого і надрозумового спілкування з надприродним.
- Монастир** – громада ченців, які об'єдналися на основі загальних релігійних поглядів для спільного проживання за особливими правилами, зафіксованими в монастирських статутах. Зовні монастир має вигляд як комплекс культових, житлових та господарських приміщень, обнесених огорожею чи стіною.
- Намаз** (перс), саят (араб.) – мусульманська ритуальна молитва, яку виконують п'ять разів на день.
- Нірвана** (санскр. – заспокоєння, згасання) – найвище блаженство.
- Неопозитивізм** – сучасний філософський напрям, у центрі уваги якого перебувають породжені розвитком сучасної науки актуальні філософсько-методологічні проблеми: роль знаково-символічних засобів наукового мислення; відношення теоретичного апарату й емпіричного базису науки; природа і функції математизації і формалізації знання тощо.
- Оптимізм** (лат. *optimus* – найкращий) – світосприйняття, пройняте життєрадісністю, вірою у майбутнє
- Паралогізм** (грец. *paralogismos* – хибний умовивід) – ненавмисно неправильно побудоване міркування.

Патерналізм (лат. *paternus* – батьківський) – система моральних норм, яка передбачає покровительство, опікунство і відповідні очікування щодо поведінки людей різних соціальних станів.

Пантеон – сукупність богів будь-якої релігії.

Папа Римський (Верховний Первосвященик) – глава Римо-Католицької Церкви і монарх міста-держави Ватикан. Обирається конклавом – зборами кардинальської колегії – пожиттєво.

Патріарх – духовний сан верховних ієрархів у ряді Християнських Церков; глава автокефальної Церкви у православ'ї; у католицизмі титул патріарха мають керівники окремих уніатських Церков.

Політеїзм – форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні багатьом богам.

Песимізм (лат. *pessimus* – найгірший) – проїняте зневірою, відчаєм світовідчуття; погляд, згідно з яким у світі переважає зло, а тому людина приречена на страждання нині і в майбутньому.

Презумпція (лат. *praesumptio*, від *praesumo* – передбачаю, вгадую) **невинуватості** – демократичний правовий принцип судочинства, згідно з яким підозрювана чи обвинувачувана у вчиненні злочину особа вважається невинуватою доти, доки її вина не доведена у передбаченому законом порядку.

Провіденціалізм (лат. *providentia* – передбачення, провидіння) – розуміння причин суспільних подій як вияву волі Бога.

Професійна етика – вчення про професійну мораль.

Психоаналіз – авангардна теорія, зосереджена на дослідженні психічного несвідомого (несвідомих психічних процесів і мотивацій).

Ритуал релігійний – сукупність приписів і правил, що визначають порядок виконання обрядів, церемоній релігійного культу. Регламентує порядок і характер дій служителів культу під

час богослужіння, при здійсненні таїнств, визначає правила проведення молитви тощо.

Рефлексія (лат. reflexio – вигин, відображення) – осмислення людиною власних дій та їх закономірностей, самопізнання, що розкриває духовний світ людини; у психології – самоаналіз, роздуми людини (часом надмірні) про власний душевний стан.

Самовладання – один із виявів самоконтролю, що полягає у здатності людини, контролюючи свої почуття, спрямовувати діяльність на розв'язання свідомо поставлених моральних завдань.

Свобода – здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, враховуючи знання законів об'єктивної необхідності.

Скептицизм (грец. skeptikos – недовірливий) – античне філософське вчення, яке заперечувало можливість достовірного знання і раціональне обґрунтування норм поведінки.

Смисл (сєнс) життя – морально-світоглядне уявлення людини, за яким вона зіставляє себе і свої вчинки з найвищими цінностями, ідеалом, виправдовується перед собою та іншими.

Совість (сумління) – вияв моральної самосвідомості особистості, її здатність здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати оцінку своїх вчинків.

Софізм (грец. sophisma – судження, придумане хитро, розумно) – міркування, що здається правильним, проте в ньому навмисно допущена логічна помилка для надання видимості істинності хибному твердженню.

Справедливість – загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права.

Стоїцизм (грец. sto – портик (галерея з колонами в Афінах, де Зенон, засновник Стої, навчав філософії)) – філософське

вчення, згідно з яким світ-космос перебуває в нескінченній пустоті, будучи живим сферичним тілом, розумною істотою, що організовує всі свої частини в доцільно упорядковане ціле.

Судова етика – галузь юридичної етики, яка досліджує комплекс моральних заборон і дозволів, зумовлених специфікою розгляду і вирішення в судових засіданнях кримінальних, цивільних, адміністративних справ.

Священне Писання (Святе Письмо) – релігійні книги, що наділяються віруючими ореолом святості, оскільки вони, за їхніми уявленнями, написані і заповідані людям за навіюваннями самого Бога. Кожна розвинута релігія має своє Святе Письмо: в індуїзмі – це Веди, в іудаїзмі – Танах, в ісламі – Коран тощо. У християнстві Святим Письмом вважається Біблія, до якої увійшли книги Старого і Нового Заповітів.

Священне Передання – в християнському богослов'ї так називається (сукупність релігійних положень і приписів, які розглядаються як одкровення Бога, тобто як одержані від нього не в письмовій (як Святе Письмо), а в усній формі. Метою Святого Передання є витлумачення основних положень Святого Письма. Святе Передання визнається лише православ'ям і католицизмом. За догматичною значимістю і релігійним авторитетом Святе Передання прирівнюється там до Священного Писання. Протестантизм розглядає його як продукт людської творчості.

Синод – у православ'ї та католицизмі дорадчі органи при східних патріархах та Папі Римському. До складу синодів входять представники вищої ієрархії. Число членів та порядок функціонування визначаються кожною Церквою відповідно до місцевих традицій.

Собор – 1) кафедральний чи головний храм міста або монастиря, де здійснюють богослужіння особи вищої духовної ієрархії; храми, що мають особливе значення; 2) зібрання представників певної чи кількох Церков для обговорення і вирішення

питань віровчення, внутрішнього устрою і дисципліни, моральної поведінки членів Церкви. Собори розрізняються за значенням, яке вони відіграють у житті віруючих (вселенські і помісні), за назвами Церков, країн чи народів, у яких вони відбувалися, за складом членів чи титулом головуючого (архієрейські, монастирські, патріарші тощо), а також за тривалістю проведення (тимчасові і постійні), віросповіданням (протестантські, православні) та ін.

Схизма – церковний розкол у результаті суперечностей між послідовниками різних поглядів усередині Церкви.

Табу – у первісних релігіях система надприродно пояснюваних заборон і приписів, функціонування якої (накладання, зняття, покарання) відбувається за певним ритуалом.

Таїнство – у християнстві особливі обрядові дії. Вважається, що в процесі здійснення таїнств на людей невидимо сходять Божа благодать.

Тотемізм – комплекс обрядів і вірувань, пов'язаний із уявленням про надприродний зв'язок людини й окремих соціальних колективів із тваринами та рослинами.

Тризна – у давніх слов'ян комплекс поховальних обрядів після завершення поховання. Включала в себе: військові турніри, криваве жертвопринесення на жертвовному вогнищі і жалобне частування.

Теологія (грец. *theologia*, від *theos* – бог і *logos* – слово, вчення) – сукупність релігійних доктрин про сутність і діяння Бога, що ґрунтуються на текстах, які вважаються божественним одкровенням.

Томізм (лат. *Thomas* – Фома) – напрям у схоластичній філософії й теології католицизму, для якого характерне прагнення поєднати християнське вчення з акцентованою увагою до прав розуму і здорового глузду.

Тотемізм (англ. *totemism*) – віра у спорідненість груп людей (роду, племені) з конкретними видами тварин, рослин, явищами природи.

- Унія церковна** – об'єднання однієї з Церков християнського Сходу або її частини з Римо-Католицькою Церквою на засадах визнання першості Римських Пап і католицької догматики за умов збереження притаманних їй традицій, обрядів, способів відправи таїнств, особливостей церковного устрою.
- Фаталізм** (лат. *fatalis* – наперед визначений долею) – визнання панування над суспільством і людиною невідворотних сил, які наперед визначають їх долю.
- Фанатизм релігійний** – доведена до крайньої міри відданість релігійним ідеям, прагнення неухильно дотримуватись їх у практичному житті, нетерпимість до інших вірувань та іновірців.
- Фетишизм** (португ. *fetiso* – амулет) – віра в існування надприродних властивостей матеріальних об'єктів.
- Футурологія** (лат. *futurum* – майбутнє і грец. *logos* – слово, вчення) – наука про майбутнє людства.
- Чесноти (доброчесності)** – окремі позитивні моральні якості людей; загальна моральна характеристика особистості.
- Честь** – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні свого соціального статусу, роду діяльності й моральних заслуг, і відповідне ставлення до неї суспільства, яке рахується з її репутацією.
- Щастя** – стан найвищого внутрішнього вдоволення людини умовами свого буття, повнотою і осмисленістю життя, реалізацією свого людського призначення.
- Харизма** – благодать, Божий дар, особлива сила, дарована апостолам Святим Духом у Єрусалимському храмі на П'ятидесятницю для подолання гріховності та досягнення спасіння. У переносному значенні – сукупність видатних психофізичних якостей особистості.
- Хрещення** – християнське таїнство, що символізує прийняття людини у лоно Церкви.
- Целібат** – обов'язкова безшлюбність католицьких священиків.

Церква – 1) централізоване численне самоврядне ієрархізоване релігійне об'єднання священнослужителів (кліру) і простих віруючих (мирян), яке постійно відтворює й координує віронавчальний, обрядово-культовий бік релігії; 2) молитовна споруда у християнстві (православ'ї).

Шаманізм – особливий комплекс обрядів і ритуалів, пов'язаний з віруваннями в надприродні здібності і можливості давніх служителів культів – шаманів.

Шаріат – комплекс юридичних норм, принципів та правил поведінки, релігійного життя та вчинків мусульманина, дотримання яких є угодним Аллаху. Шаріат вважається божим законом, доведеним до людей через Коран і хадиси.

Язичництво – різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культу, що існували в різних народів планети до прийняття ними вищих релігійних форм.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	3
Тема 1. Етика: духовні засади.	7
Тема 2. Основні етапи розвитку етичного знання	14
Тема 3. Виникнення моралі та її історичний розвиток.	23
Тема 4. Основні категорії етики.	36
Тема 5. Система моралі	47
Тема 6. Свобода морального вибору	54
Тема 7. Моральна культура спілкування	61
Тема 8. Моральні цінності товарищкості, дружби, любові, сім'ї.	67
Тема 9. Сенс життя і ставлення до смерті.	75
Тема 10. Моральне виховання і самовдосконалення	94
Тема 11. Професійна етика	102
Тема 12. Педагогічна етика	112
Тема 13. Економіка, політика і моральність суспільства	117
Тема 14. Мораль і релігія.	131

Тема 15. Впровадження предметів духовно-морального змісту	143
<i>Додатки</i>	151
<i>Післямова</i>	176
Короткий термінологічний словник до тем курсу	180

Навчальний посібник виданий за сприяння Педагогічного товариства України, яке створене 1960 року, є добровільною науково-громадською організацією, що сприяє всебічному і глибокому дослідженню теоретичних проблем педагогіки. Його завданням є наукове вирішення актуальних проблем навчання й виховання дітей у школі, родині, дошкільних і позашкільних установах, вивчення досягнень світової педагогічної науки і практики й узагальнення педагогічного досвіду. Члени товариства, поряд з науковою діяльністю, проводять пропаганду педагогічних знань серед населення. Товариство видає збірники, брошури тощо.

Голова Житомирського відділення
Педагогічного товариства України
І. І. Якухно.

Навчальне видання

ЯКУХНО Іван Іванович

ЕТИКА: ДУХОВНІ ЗАСАДИ

*Навчально-методичний
посібник*

В авторській редакції
Коректор – *Н. А. Данилюк*
Технічний редактор та верстання – *Т. М. Безверха*
Комп'ютерний набір – *О. В. Красутська*

Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Minion. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 11,51. Обл.-вид. арк. 8,38.
Наклад 100 прим. Зам. 868.

Видавець і виготівник комунальне книжково-газетне
видавництво «Полісся», 10008 м. Житомир, вул. Шевченка, 18а.

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ЖТ №5 від 26.02.2004 року*

